

9(укр)
D. 72

Михайло Драгомажів
і
єго роля в розвою Україн.

Написав і видав

М. П А В Л И К

Л Ъ В І В
З „Друкарні Уділової“
1907.

З М І С Т.

Переднє слово	ст. III—IV.
Відчит із 13-го липня 1902 р.	" 1—45
Вставки в відчиті (м. і.):	
Драгоманів про Шевченка (з листа до М. Бучинського 4. III. 1872)	" 2 4
Драгоманів про Угорську Русь (1895 р.); угорський фонд	" 40—42
Додатки до відчиту:	
1) Могила Драгоманова в Софії (1902 р.)	" 45—46
2) Вплив мого відчиту на українську молодіж у Галичині; гроші на перевезення його тіла; дотична ухвала радикальної партії з 23. XII. 1905 р.	" 47—48
Максимальні домагання Драгоманова що до України, в прикладі до її теперішнього стану	" 49—91
Вступ	" 49—54
Коротка програма українських громадівців-безначальників (1880 р.)	" 54—57
Безначальство й українська держава	" 57—62
Значення нашого мужицтва в долі України	" 62—64
Українська одяга в праці на Україні	" 64—
Спіритство нашого мужицтва. Відорваність інтелігенції від него. Український соціалізм. Недостача техніки по наших селах	" 64—69
Революція й еволюція	" 69—73
Віра на Україні	" 73—77
Чужинці на Україні	" 77—78
Безначальні порядки на Україні (в тім і давні Січові)	" 79—85
Держава й громада; прогрес і регрес	" 85—91

Н-24239

БІБЛІОТЕКА
 УДПУ ім. М. П. Драгоманова

Передне слово.

Отся книжочка складає ся, як бачите, з мого давнішого відчиту¹⁾ відповідно поправленого й доповненого та з докладнішого представлення максимальних (найдалі йдучих) ідей Драгоманова що до України, і то єго власними словами, лише з деякими моїми замітками.

В книжочці зазначена моя давня літературна завдача, якої мені, — при найщирішій моїй волі, — на жаль, не довело ся сповнити в цілости, та вже й не доведе ся.

Драгоманів вимагає спеціального дослідника, з особливими прикметами талану, розуму, характеру й серця. Єго, того дослідника, дуже люблю, але й тяженьку працю, влекшисть, що правда, і розпросторене до того часу, окремих творів Драгоманова та матеріялів про него, і, — в далеко більшій мірі, — сам дальший хід життя на Україні й довкола, геніяльно вгадуваний Драгомановим, — хід, що неминуче дасть рацію єго головним ідеям.

Але важна, переважна для свідомости земляків річ — і цільний образ життя, діл і думок Драгоманова, змальований на тлі новішої історії України.

¹⁾ „Памяти Михайла Драгоманова. Відчит М. Павлика на вечірницях устроєних в Його честь українською молодіжю у Львові 13. липня 1901 р. („Бібліотека для суспільних наук“, вид. Лев Когут, ч. 1. Чернівці, 1902, 8°, ст. 42, ціна 30 с.)

Та, на такого спосібного й совісного історика-живописця Драгоманова прийде ся ждати, бачу, довго, і ся жданка коштувати ме Україну чимало нової блуканини тай нових жертв, — які, однак, могла би відвернути відповідна напередня політична свідомість дотепніщих земляків.

У мой книжочці схоплено, — здає ся мені, — головні зариси такого майбутнього зображення Драгоманова; в усякім разі вірна в ній суть его українства. То може й не зайвий єй вихід... може вона матиме глибший, тривкіший вплив: може сам теперішній стан України, — неказано гіркий, майже розпучливий, — примусить щиріщих земляків, звернути за єй понукою, більшу увагу на Драгоманова, тай прихилити ся рішучо й без воротя до виложених оттут ідей...

Я й надію ся сего, — особливо по краший, чесніший частині нашой молоді. обох полів. Бо в кого-ж, як не в тої вічно-відмолодної й вічно-поступної сили народу, має найти ся на стілько свіжого розуму й нелукавого серця, аби схопити й полюбити тої високо-розумний і глибоко-народолюбний заповіт найчільнішого новітнього українського культурника й політика, тай на стілько дійсного патріотизму й завзятя, аби схопивши й полюбивши тої заповіт, і вводити его в жите?...

8. I. і 12. IV. 1907.

М. П.

Відчит із 13-ого липня 1901 р.

Минуло вже шість років, як умер Той, кого ми отсе поминаємо. Мені — та, певно, не лиш мені — дзвinyть і доси в душі і щирі привіти з нагоди юбілея Его тридцятилітньої діяльності, що відбув ся в нашому місті 1894 р., і гіркі голосія після Его трагічної смерти, в кілька місяців по юбілею, — дзвinyть і піднебесна хвала живому, на заході Его житя, і врочиста присяга Его давних приятелів і новонавернених прихильників, над Его свіжою могилою, що йти муть усі за Ним і що поминки Его стануть незабаром усенародним українським святом, на-рівні з поминками Шевченка.

І що-ж? Із усієї тої „великих слів великої сили“ нема доси хісна, ба, пропало й багато з тої прихильности до Него, яку показували Ему найближчі Его товариші ще тоді, як уся наша суспільність воювала з Ним. І як би не нинішні скромні вечірниці, — не те, що увага до Небіжчика (як я добре знаю) все-ж таки росте серед найновішої верстви нашой галицької молодіжи, то, можна би дійсно впасти в розпуку за земляків...

Нема що ховати — треба признати ся прилюдно: культ Драгоманова, за тих шість років, не ріс, а падав, — тим часом як культ Его земляка, Шевченка, росте постійно, і то не лиш на цілині України, але й в єї американських колоніях.

Причини сему ясні.

Шевченко — поет, а поезія притягає до себе й доси широкі круги людей. Шевченкової-ж поезії

стане на заповнене Єго вечірниць: одна-дві деклямації, чи сьпіви Єго віршів, кілька фраз на сю тему, в промові чи відчиті — і ті вечірничі готові.

Так воно звичайно й практиковано у нас; так воно практикує ся по більшій частині й доси.

Та є в культурі Шевченка одна річ, яка все виходила серйозно. Шевченкові твори заспокоюють одну велику народну потребу чим раз ширших кругів українського народу — потребу на ціональній самосвідомості. Оснівний мотив Шевченкової поезії — могуче національне почуте, а могуче власне тим, що виражене живим змістом життя найширших верстов нашої нації — мужиків, обставлене всіма тонами їх радощів і горя.

Ось чому Шевченко став немов би пророком-провідником українського національного почуття, українського націоналізму. Ось де й головна причина чим раз більшої популярности Єго серед нашої суспільности.

Драгоманів дуже ріжнить ся від Шевченка і яко діяч і яко особа. Почати з того, що Драгоманів — на око, повне противенство Шевченка, в самім оснівнім остатнього. Драгоманів не лише не вважав себе українським націоналістом після-шевченківської пори, але й дуже критикував тодішній український націоналізм, уважаючи Єго або беззмістним, або реакційним, і то навіть у порівнянню з Шевченківським націоналізмом*). Бо й справді: Шевченко таки критикував хиби української нації,

*) На думку Драгоманова, Шевченко стояв і тут безмірно вище від українських націоналістів. Ось що писав Драгоманів 4-го марта 1872 р. із Фльоренції неб. Меліт. Бучинському (перепишу теперішню правописю і поправляю де куди мову: 29. XII. 1906):

„Шевченка не можна почитати поетом націоналізму государственного, він відносить ся до минулого України, до гетьманщини, не так як патріоти польські або венгерські до свого. Шевченко поет волі народу, і для нього слава

тим часом як пізніші прихильники єго, т. зв. україн офіли, признавали українську націю з усіма її хибами — „усе те, мовляв, наше, рідне“ — тай стояли на тому, що задля розвою України досить сі власних „національних основ“, без усякого чужого впливу.

Прихильники Шевченка були, значить, національно, індивідуалістами-сепаратистами, і то, як бачимо, не лише супроти Москалів, але й супротив усього культурного світа.

Драгоманів виходив як раз із супротивного становища. Він був космополіт-федераліст*, у найкращім і найширшім розуміню сего слова — прихильник духового союзу Вкраїни з усім культурним світвом, і дивив ся з сего становища на всі національні рухи, в тім числі й наш український, домагаючи ся, аби й остатній починав просто з проповіді всесвітніх ідей волі, рівности й розуму тай ішов дорогами, які просто ведуть до

корони, хоть би вона й була на голові якого небудь Хмельницького, не має ціни, коли нарід не вільний (дивись Послание до мертвих, живих і т. д. земляків). А для того Шевченко так дивить ся на свій край, що він поперед усього поет гуманности; його ідеал: правда, наука, шасте сім'ї (рай його). Він і волі хоче (на те), щоб сей ідеал забезпечити, він гнівом палає на ворогів народу (Полквія і Москаля), за те, що руйнуєт сей рай; але як тільки її свої перейшли у неправду, Шевченко не йде за ними і пімста кровава не його ідеал (Гайдамаки). Коли Шевченко з любовію згадує колишню долю гетьманської України, то, конечно, яко маляр любить ся і „бунчуками й булавами“ і „ревучими гарматами“, — та не у тім головна причина, що він від теперішнього повертаєт до колишнього: не бунчуків йому жаль, а того, що від тими бунчуками хоть і у не досконалім виді, а все таки були: воля й ініціатива народна, а плаче він, як погляне на „Чигирин“, баче сон моральний. Сей гуманний дух Шевченка причина, що він виходив за межі українзму, а брав сюжети для поем скрізь, де бачив боротьбу правди з неправдою (Гус, Неофіти). Сей широкий дух причина його великої популярности і в Великій Руси. Бажаємо, щоб ся популяр-

побіди тих ідей. На Єго гадку: „патріотичне діло оборони народности лише тоді й може бути міцне, коли воно сходить ся з ділом загально-людським поступу культурного та соціального, розроблено й заведено ідей котрого в масі свого народу та представлено житя тих мас із погляду, виходячого з тих ідей, і повинні би посвятити свої сили патріотичні партії слабших національностей“ (див. „Десятилітє української літератури“, 1874 р.).

Само собою розуміє ся, що між націями, з якими Він радив Українцям дружити, була й великоруська нація, котру він уважав близнятем української. Драгоманів не радив Українцям шурати ся російської мови й літератури, з таким Пушкіним, Лермонтовим, Тургеневим і особливо Українцем же Гоголем, котрі що до викінчення форми своїх творів, повинні були, на думку Драгоманова, служити взірцем українським письменникам, не виключаючи самого Шевченка, в творах котрого форма часто

ність перейшла і в другі землі з перекладами, бо, як вірно сказав про Шевченка Герцен: „Шевченко едва ли не единственный поэт народный“. (Справді, зрніайте його хоть з Беранже, котрого так часто звать народним поетом, згадайте усяких Лизет, бонапартівську легенду і таке инше у Беранже, і потім Шевченкові образи!) Що Шевченко поет гуманности і волі — се безспорно, що він також поет і український — ще менше безспорно. А коли так, то чи не благословити нам судьбу, що вона не дала нам твердити „національного государства“, а дала задержати порив до волі, правди, сім'ї та краси, бо, здасть ся мені, государства далеко не останнє слово історії, а скоріш посліднім словом єї вільний союз людей і громад для освіти й щастя! Будемо-ж чекати не українського Людовіка XIV, а „апостола правди і науки“. (М. Др.) — Додам, що всі українських віршописців після Шевченка Драгоманів і не рівнав з Шевченком що до талану: се були, на єго гадку, або малі Тарасики — карикатуришки Шевченка, або такі круглі бездари. „Твори“ всіх їх (окрім Шевченка) стоять, на гадку Драгоманова, нижче від української простионародної поезії що до сили талану, реальности змісту тай язикового оброблення. (М. П.)

дійсно дуже недбала. Драгоманів стояв на тім, аби лишити на Україні російську викладову мову в школах вищих і середніх іше на довго, поки не виросте ґрунт український у низу. Драгоманів противив ся в загалі формулі українофілів: „усе від разу, на всіх полях, на підставі права нашого, як о самостійної нації, — мовляв — навіть запорученого нам колісь то вразим Москалем“. Драгоманів звертав увагу на те, що покликувати ся на історичні акти, яких власне й не було — неполітично, а домагати ся від дужого Москаля всего наведеного вище, без найменчої при тому власної сили — про-посто сьмішно. Він радив Українцям добивати ся своїх прав не голословною теоретизацією, але працею на вселюдських основах, аргументувати свої національні права на підставі прав людських, а в усякім разі поступати більше практично, се бо аргументуючи свої національні права, стояти про око більше на становищі політичним і педагогічним — боронити автономію всіх територій Росії та резонніст викладати дітям усіх націй Росії науку в їхніх національних мовах, — на що мусьть же пристати всі ширі прихильники політичної волі та просвіти, навіть серед Великорусів. Драгоманів стояв у загалі за працю низу в гору — за рідну мову в народніх школах на Україні, за розвій популярної літератури в тій мові тай за організацію мас, які нею говорять, а там уже — казав він — ми, зростаючи в силу, підіймати мемо ся все вище й вище, до повного розвою нашої нації, на всіх полях.

Що до української літератури в російській Україні, то Драгоманів радив розвивати т. зв. „вищу літературу“ лише в міру зросту дійсних потреб, і при тому старати ся присвоювати українській літературі що-найкраще з усьєвітних літератур, і то швидче, ніж се робить російська література, бо лише таким чином можна буде заставити інтеліген-

цію на Україні взяти в руки українську книжку, тай Великорусів — признати *raison d'être* українській літературі. Теоретично, розвоєви української літератури, тай загалом української нації, Він не клав ніяких меж, а казав, що наша нація розвіє ся неминуче до всего того, до чого спосібна по природі, — аби лише самі земляки про се дбали, а чужинці їм у тім не перешкоджали.

Українські націоналісти не могли помирити ся з такими поглядами Драгоманова і розуміли змагання его так, що він буцім-то не признає прав української нації тай підпірає на Україні російство. До сего прийшло й те, що Драгоманів дійсно не вважав Шевченка за ідеал поета громадянина, ба навіть гостро критикував его не лише за форму, але й за зміст его творів т. зв. тенденційних, які українські націоналісти брали за програмові для розвою України, тим часом як, на думку Драгоманова, власне ті твори Шевченка — найслабші і найменче придатні на провід нації, бо нема в них ясных, постійних, опрограмлених ідей, а за те є вузький націоналізм або навмисно дуреньковатий хлопізм зі „своею мудрістю“ і т. п. Ворожня українських націоналістів до Драгоманова за такі відносини до Шевченка прорвала ся зараз після смерти Шевченка 1861 р., в церкві київській з домовиною Шевченка, в характерних словах одного, — як пише Драгоманів у своїх споминах, — п'яньного землячка, сказаних Драгоманову: „ти чого тут? — тобі тут не місце!“ Тим часом Драгоманів, зараз же після сего, на дорозі з церкви на цвинтар, виголосив найкращу промову над домовиною Шевченка, на тему, що земляки не вміють шанувати своїх великих людей, за життя, а роблять се аж після їх смерти, тоді, коли вже за пізно.

Українські націоналісти ляляли — тай лають і доси — Драгоманова за „русофільство“, хоть на такий докір ему вони не мали права — раз, тому що він-же був явним і лютим противником

„обрусія“, се б то російщєна правительством усіх не-великоруських національностей держави, в тім числі, розуміє ся, й української, а друге, тому, що він працював літературно майже виключно для розвою України, пишучи дуже багато по українськи, тим часом як велика більшість его противників не робила того зовсім, ба навіть не вміла по українськи і так, як умів Драгоманів. Сучасні Драгоманову Українці по найбільшій частині лише бурмотіли тишком за права української мови, літератури, нації, але фактично дуже мало робили задля їх розвою, мирили ся з російською літературою на Україні безмірно більше ніж Драгоманів, і при тому, звичайно, з послідом єї, черпаючи з того посліду всю „свою мудрість“ і вважаючи російську літературу одиноком жерелом культури, а то попросту тому, що не знали ніяких європейських мов, які знав Драгоманів.

Отсю, як бачимо, безпідставну ворожно до Драгоманова, за его „русофільство“, ширили давніші українські націоналісти і в Галичині, між народовцями, і тут вона закоренила ся була ще глибше, хоть галицькі народовці мали до сего ще менше підстави, бо, що до Галичини, то Драгоманів стояв від разу за права української мови скрізь: від народніх шкіл до університета тай усіх урядів і закладів у східній Галичині, а то тим більше що вважав сь частину України за доконечну школу для російської України і через те раз-у-раз товк Українцям, аби помагали Галичинам, аби займали ся галицькими справами яко своїми рідними, тай переносили в Галичину всю ту свою роботу, якої не можна було вести в Росії.

Галицькі народовці мали лише хиба ту підставу вважати Драгоманова „русофілом“, що він перший почав ширити між Галичинами українського тай російського напрям, поступову російську літературу, хоть рівнобіжно з тим він же перший почав ширити між Галичинами і поступові європейські

твори (сам Драгоманів вибив ся швидко з під одинокого впливу російської літератури, дякуючи головню командирові его за границю в рр. 1870 до 1874; ось що він пише про се в листі до д. Плохоцкого (27 Дек. 1893 р.): «і я грішний, звісно, почав освітлюватись на російській літературі, а потім мені пощастило стати під непосредний вплив Європи, і од 1870-го р. я власне в Росії собі учителів не мав»).

Із пропаганди Драгомановим російської поступової літератури в Галичині вишло те, чого він і ждав, а не те, чого бояли ся Українці, галицькі тай російські, се б то: не зросійщене галицько-руської молодіжи, але навпаки, укріплене в українстві тої частини молодіжи, що держала ся українства і без Драгоманова, та з'українчене тої частини, яка до того часу держала ся московфілів — а сеї було тоді в Галичині багато більше ніж галицьких українофілів. Обертуючи ся до русофільської частини галицької молодіжи з великоруською літературою, радючи передрукувати кращі взірці єї в оригіналі і навіть сам пишучи зразу в органі тої молодіжи „Друзі“ про російські, — але при тому різко боронючи українство — Драгоманів показав тій молодіжи безодню між галицьким рутенством, яке доти вважали в Галичині за російство, і дійсним російством, а властиво літературним великоросійством — двічі чужим Австро-Угорським Русинам, і переконав нарешті більшу частину московфільської молодіжи в Галичині, що австрійським Русинам користніше пристати до українщини.

Тим часом власне „російство“ Драгоманова було тай доси є найпершою причиною непопулярності его серед українських націоналістів, переповною культу его на рівні з Шевченком — і, повторяю, причиною безпідставною, а то між инчим ще й тому, що такого-ж „російства“ повно й у батька Шевченка, бо й він же писав багато про російські

тай братав ся з Великорусами. Я скажу навіть, — коли вже сего кому dokonче треба, — що Шевченко, з усіма своїми творами й змаганнями — продукт усеросійської культури в далеко більшій мірі ніж Драгоманів ..

Друга важна причина непопулярності Драгоманова серед Українців була політичного характеру.

Після Костомарівської програми, з єї перестроєм Росії на вільну славянську федеральну державу — програми, котру нарешті сам автор держав під 12-ма ключами, так що вона не була звістна в подробицях за его житя, — у Російських Українців не було ніякої політичної програми. Українські „політики“, такі як Куліш і инчі, надіяли ся кращої долі України або з боку, від якихось політичних катаклізмів, або згори: від бога, небесного чи земного — царя. До царя з его урядом, Українці ставили ся незвичайно покірно, справді мов діти до батька, так самісінько як Австрійські Русини до свого цїсаря. Видніші з Українців писали нераз до царя тай до его урядників „супліки“ про „кривди України“, — розуміє ся, не тикаючи основи тих кривд, — і забігали до шефів російського уряду, — звичайно до найпідліщих, — на „ширу розмову“, де або відракали ся батька й матери, або старали ся „одурити Москаля“, в надії, що він измилосердить ся тай попустить „Україні“: позволить забалакати по українські в школах народніх та в церкві, та надрукувати який український збірничок, а може... може й газетку, хоть яку небудь, аби по українські. Поза те, Українці не то не думали постояти за свої національні права, а попросту бояли ся власної тїни.

Драгоманів перший вдарив у сей болучий бік житя Українців. Він був рішучим ворогом такої фаталістичної або жебрацької політики, і вказав справедливо на те, що діло не в попусках уряду, котрий завтра відбере й ту крихту, яку дав би Українцям сегодня, а в системі російських

порядків. Без переміни сеї системи, переміни радикальної, безповоротної, не може бути й розмови про забезпечені Україні вільного розвою; ся-ж переміна може настати лише при відповідній політичній програмі у самих Українців. Перед Українцями стоять два політичні виходи: або добивати ся політичної волі в Росії спільно з усіми її народами — переміни Росії з абсолютної та централістичної держави на вільну, федеральну державу; або, коли є сила, вирвати ся зо стін Росії тай завести власну державу, — але йти до сего остатнього на ділі, а не лише молоти про те язиками у чотирьох стінах, як робили найгорячіші українські націоналісти.*)

Драгоманів перший вказав Українцям і на той сумний факт, що через неполітичність українського руху, через єго смирність і малозначність, найкращі сили України тай матеріальні єї засоби ішли у всеросійські політичні організації — соціально-революційні — ворожі українству майже так само, як і правительственні російські організації. Сам Драгоманів не був політичним революціоністом, але він перший поклав широку політичну програму не лише перед Українцями, а й, як побачимо далі, перед усіма опозиціоністами в Росії. Під кінець пробутку свого в Росії, Драгоманів прихилив був до своєї політичної програми частину Російських Українців. Але своєю сьмисловою поведінкою — політичною, науковою тай особистою — він уже тоді наводив переполох не лише на правительственні сфери, а й на самих Українців, особливо націоналістів, так що багато з них навіть дуже раді були тому, що він нарешті виїхав собі з України, прогнаний із київської катедри тай із самого Києва правитель-

*) Див. про се напр. статю Драгоманова „Опізнаймо ся“, написану до редакції „Правди“ 1876 р., та надруковану в „Друзь“ 1877 року (ч. 1. і 2.).

ством, і то — гіренька іроніє! — власне за „український сепаратизм!“

Виїхав Драгоманів за границю задля того, аби вести політику України. Тут він першим ділом розвив ясно й докладно справу політичної волі в Росії, в цілому ряді політичних брошур, писаних по російськи — бо треба було заинтересувати справою поперед усього як найширші інтелігентні круги в Росії, і при тому вести формальну війну з російськими революціонерами, котрі зразу не признавали для Росії потреби політичної волі, а казали, що Росія може з абсолютної держави-стати відразу соціалістичною, „перескочивши через парламентаризм“! Ми вже казали, що Драгоманів був федераліст. У своїй фінальній праці про справу політики в Росії, „Вольномъ Союзъ“ (1884 р.). Він дав такий докладний нарис політичного перестрою Росії, з такою сильною запорукою національної волі України, се б то волі єї національного розвою, що при ній Україна могла би швидко дійти і до повної політичної самостійности, а то тим певніше, що в боротьбі за політичний ідеал Драгоманова — за федеральний, політичний устрій Росії, боротьбі, на думку Драгоманова, певнорезультатній, бо веденій спільно з усіми прогресивними елементами Росії, скріпили би ся й сили самих Українців до дальших своїх змагань. Політична програма Драгоманова се властиво лише дальший розвій політичної програми Кирило-Методієвського Братства, ідеалами котрого жив і Шевченко (треба сказати, що Шевченко був тут подекуди ближчий Драгоманову, ніж навіть Костомарову, бо бажав Росії не царя, але Вашингтона, се б то республіки, на взір Сполучених Держав Північної Америки. Драгоманів властиво теж республіканець, він навіть у „В. Союзі“ говорить про „голову держави“, а не про царя, але він давав вагу змістові державного життя, а не єго зверхній формі, знаючи, що напр. Англія з королем вільніша від такої Франції, тай

уповаючи, що Росію можна перемінити в вільну федеральну державу на взір Спільки Сполучених Держав Північної Америки, хоть і з царем (замість президента).

Федералістом політичним що до Росії тай усего Сходу Європи був Драгоманів головю з огляду на Прусаків, котрих він пізнав особисто, підчас німецько-французької війни 1870—1 рр., і котрі зробили на него (з виїмком німецьких робітників-соціалістів) вражінє страшених дикунів (*brutissimi!*) — про се розказано докладно в сучасних листах Драгоманова до д. Ол. Русова). Що Драгоманів мав рацію, — що Сходови Європи, особливо Славянам, прийде ся звести люту боротьбу з німецьким варварством, боротьбу, серед якої потрібно неминуче тісної федерації Сходу Європи, се стає тепер чим раз більше очевидно; про се переконують ся колись і всі ті Українці, які змагають до самостійної української держави.

В усякім разі кожний, хто бодай трохи знає справу, мусить же признати, що в політичних змаганнях Драгоманова, повна політична воля України грала найпершу ролю; се видно аж надто виразно навіть із его російських політичних писань. Се задокументовано м. і. тою лютотою боротьбою, яку довело ся ему вести з російськими тай польськими революціонерами за право вкраїнської нації, як і всіх инчих недержавних націй Сходу Європи, — на соціалістичні й инчі організації, по національностям, а не подержавам, теперішнім чи давнім.

Се одна з головних політичних заслуг Драгоманова, котрий перший поставив сю справу на чергу ясно й рішучо!

Але власне різко політичний напрям діяльності Драгоманова та его найблизчих товаришів, — дуже небезпечний для російського уряду, — довів швидко до катастрофи для Драгоманова.

Російське правительство звертало чим раз більший позір на той бік діяльності Драгоманова, за границею, тай на самих Українців у Росії. Болюче діймила російські правительственні круги зразу періодична „Громада“ (1880 р.), з її більше революційною програмою, зложеною за впливом Сергія Подолінського — першого Українця, який почав писати соціалістичні брошури по українськи („Парова Машина“, „Про бідність“ і т. п. ще від 1875 року). С. Подолінський поклав давати гроші на видаванє періодичної „Громади“ і сам підписав ся під її програмою. Російське правительство кинуло ся на родичів Подолінського — богатих українських панів — і вони урвали грошеві посилки синові так, що не лише мусіла впасти періодична „Громада“, але й сам Подолінський попав майже в бідність, потеряв діти й жінку тай збожеволів, а далі й помер. Не менче діймив російське правительство захист, який дало політичним ідеям Драгоманова виданє прогресивної частини російських земств „Вольное Слово“ (1881—3 рр.). Коли ж упало і се видавництво, під ударами російського правительства, то серед чим раз більшого переполюху в рядах російських Українців, у них померк не лиш ідеал змагань до політичної волі України, але й розуміне ваги вської прогресивної праці для України за границями Росії, так що вже в початку 1886 р. Драгоманова покинули навіть тоті з російських Українців, що підпирали его працю за границею — себ то Київська Громада. В листі (писанім, розуміє ся, по російськи, як і яло ся „українським патріотам“, у яких Драгоманів колись то на силу відвоював українську мову для „Громади“, бо вони хотіли, аби „Громада“ була писана по російськи!) Київська Громада, яка колись майже всидувала Драгоманова взяти ся за її виданя за границею, забезпечивши ему підмогу матеріальну й моральну, тепер відмовила матеріальної підмоги для видань Драгоманова (моральної власне ніколи й не

давала) заявивши, що діяльність его за границею не лише „безполезна“, але й „вредна“ за для України, — а розуміли земляки під тою діяльністю навіть видане „Історичних пісень українського народу“!

Був се смертельний удар для Драгоманова, удар, який підорвав его здорове тай загнав его в могилу перед часом. Побачити себе покинутим серед моря чужинців найближчими приятелями, ще й мов би почути від них слова: „Пропадай ти з своєю працею, вона Україні непотрібна і навіть шкідлива для неї“ — се муšlo страшенно заболіти Драгоманова. Він ходив мов одурілий, не знаючи зразу, що з собою почати. Нарешті зважив ся на відповідь... „Постарайся — писав він Громадянам у листі з 8. лютого 1886 р. — зробити свою одставку як можна більше чистою, т. є. виїхати в Южну Америку, де мені дадуть місце в якому небудь уїздному училищі: в Европі мені ніодин уряд не дасть місця, та окрім того, без служби для України, я в Европі і без того або з ума зійду, або втоплюсь — а тепер, коли українська література в Росії повертаєть ся по неволі й по волі в поезії Івана Подушки — а в Галичині прапором української нації ставить ся Св. Унія, то тим паче... „Значить, прощайте! Спасибі за добро. Просіть за безпокойство, котре робив я Вам більш 10 років, а особливо в останній час (1½ років, як каже він тутже в інших місцях, „одиночного заключенія“, коли через непорозуміння не приходили звістки й посилки з України і коли „не раз мені оттут приходило так, що я завидував тим, що їх повісили і розстріляли, і коли б я мав право перед взятою на себе працею піти на шибеницю, я б пішов на неї з дорогою душею). Я найоб'єктивно признаю себе побитим по всім правилам стратегії, як чоловік, котрий не розважив добре сил ні своїх, ні Ваших. Тільки на прощання все таки, также об'єктивно, признаю, що теоретично я

правий в своїх думках про потребу поставити український рух на ґрунт європейський, ідейно й географічно, що тільки на цьому ґрунті українська справа може вигоріти взагалі і почасти пережити реакцію. Хто плавав у морі, той знає, що коли захопить тебе назадня течія, то нема небезпечнішого, як піддати ся їй, а треба держати голову в гору та все брикати ся наперед, хоч би тебе несло все таки назад; наскожить хвиля наперед, і виплиєш на берег; коли ж піддаси ся хвилі назадній, то напередня перескочить тобі через голову, переверне, назадня течія влять потягне по своїому, і чоловік пропав, або по меншій мірі затягнеть ся ще далі од берега і довго полюбеть ся, поки все таки не візьметь ся за раціональну методу плавати. Оттак і на історичному морю! Як будемо живі ще років 5—10, то попробуємо ще раз перевірити це питання. А тепер буді!..“

Для повної характеристики тодішнього „умопомрачення“ російських Українців, треба додати, що в згаданому листі до Драгоманова, найліпші з них радили ему, покинути вільне політичне слово за границею та писати в російські підцензурні журнали — але на се Драгоманів відповів: „праця в російських журналах для всіх нас, а надто для мене не замін вільного слова та ще й українського, а гірка каторга по неволі!“

Перевірити справу української політики прийшло ся швидше навіть, ніж думав Драгоманів, бо коли давні его союзники стали на тому, що Україні не треба політики, лише треба „культури“ (котра, при невірних політичних порядках у Росії, звісно, може бути лише мінімальна або карикатурна*), то

*) Ось що писав про се Драгоманів д. Ол. Барвінському, в листі з 30/VIII. 1888 р.: „В Росії все нелюдське: булі безкультурні народники і революціонери, а тепер без-

дехто з українських націоналістів у Росії, -- неб. Ол. Кониський і др., такі мусіли взяти ся за політику вже 1888 р., але взяли ся за неї не з того кінця, бо зробили угоду з польською шляхтою, за частковою підмогою котрої й стали видавати „Правду“, при чому неб. Кониському повело ся піддурити самого Драгоманова й дістати від него програмову статтю „Правди“, — але, розуміє ся, зараз же піти в діаметральну-супротивному напрямі, з яким Драгоманову прийшло ся втовувати до смерті.

На підмогу Драгоманову, після катастрофи в 1886 р. — матеріальну тай моральну, без якої він був би пропав як стояв, — поспішив зараз же неб. Микола Ковалевський, що на власну руку з'організував піддержку виданям Драгоманова, а далі, коли Драгоманова в 1889 р. покликано в Софію на катедру всесвітньої історії*) — виданням галицьких прихильників Драгоманова, радикалам, — „Народови“ і т. п.

Свою довголітню працю в Женеві на службі у земляків — працю страшенну, бо треба було все самому не лише робити, але по просту творити —

політичні культурники! Бог їх за те карає тим, що на них сепаратистичні статті „Діла“ і навіть Київське королівство Росії накидають, — а вони від того відхрищують ся та плачуть. Тепер усім їм прийдеть ся відповідати і за політику „Правди“ і вони вже зовсім резонно будуть плакатись на редакцію...“

*) Се стало ся припідково — тим, що з'організоване софійського університета поручено будущому затеви Драгоманова, дру Іванови Шишманову, котрий і заангажував Драгоманова — звісно, за згодою неб. Стамбулова, відомого противника переваги російського правительства над Болгарією. Драгоманів зважив ся прийняти місце в Софії, як сам писав болгарському міністерству 1891 р., коли російське правительство домогало ся, аби его прогнати — „потому, что я думаю, служа дѣлу науки и просвѣщенія въ независимой Болгаріи служить въ тоже время и дѣлу свободы всѣхъ славянъ, въ томъ числѣ и моихъ соотечественниковъ.“

починаючи з української літературної мови для ріжних справ — соціальних, економічних, політичних і навіть культурних — Драгоманів згадував іще в 1893 р. з гірким почутем, що тотя его праця — пропаша. Але ся его думка, що гризла его мабуть до самої смерті — зовсім хибна, бо его женецькі українські видання були довго одинокою живою для духового стравою для Галичан і дійсна вартість їх (як я се знаю з досвіду) все росла й росте тепер, і то не лише в Галичині, а й на Буковині тай у Російській Україні. Майже то само треба сказати і про его російські женецькі брошури — політичні. І по заслугі, бо женецькі писання Драгоманова — се-ж і доси найліпше з того, що появилось ся в дотичній літературі українській, а по части й російській, тай одинока й доси памятка сьвідомої України за границею...

Ворожнтя українських націоналістів до Драгоманова, за его змаганя, проявила ся була в Галичині попросту в дивовижних розмірах. У Галичині, де від звісного часу Русини звикли були до того, що за них усе роблено і навіть думано згори, — проява пропаганди Драгоманова значила по-просту революцію — революцію на всіх полях. Найперша і найголовніша завдача Драгоманова серед Русинів була: підтяти кредит галицьких москвофілів — святоюрців, — дома і в Росії (се він каже вразно у своїх листах до д. Мел. Бучинського, з 1870—4 рр.). Побывав же Драгоманів галицьких москвофілів у Росії ще від 1865 р., в своїх дописях у „Спб. Вѣдомостяхъ“, „В. Европы“ і т. п. а від 1870 р. і в Галичині, в приватних листах і дописях до „Правди“ та „Друга“. Через се, галицькі москвофіли мали всі резони ненавидіти Драгоманова тай віддлчували ему дуже пішло. Але мало що ліпші були тоді й галицькі народовці — виховані на візрцях польських і... москвофільських. Народовці були куди гірші навіть від найгірших українських націоналістів у Росії, бо й найгірші українські націона-

Handwritten signature: Драгоманов

лісти в Росії були противні клерикалізмови тай спочувал' робітному народови в его боротьбі з ви-зискувачами. В Галичині-ж навіть у святочних словесних продукціях народовців — у літературі, панували тоді такі погляди, яких уже давно не було в літературі російській, ані навіть українській у Росії. В галицько-руській літературі панувала старезна німецько-польська школа, ще перед-романтична, з сі т. зв. „естетикою“, яка зійшла була у Русинів по-просту на сміхотворну карикатуру, — школа, з повною недостачею нюху до реального народнього життя, взагалі до натуральности тай до дійсної поезії. В галицькій політиці, — як і в приватному житю, — панували вузький клерикалізм і погорда до хлопа, взагалі до чорної праці, яко чогось підлого, повна безпринципність, сервілізм і деморалізація, в загалі-ж „авторитетність“, оперта на повному неuctві та нерозлучній від него — нетерпимости до всякої критики, до всего свіжого, живого. Перед вели тоді в Галичині попи та жменя гімназіяльних учителів і юристів — усе породи людей до потопних, хоть і з великими претенсіями. Не диво, що коли Драгоманів таракхув по всім оттім у народовців і москвофілів тай почав кликати галицьку молодіж, аби набирала ся европейської просвіти й людяности тай ширила здобутки їх серед робітного народу — селян, помагаючи їм виривати ся з ярма темноти, бідности й неволі, хотьби прийшло ся за те й голови свої покласти — то проти него підняли ся, як один муж, і польські верховоди в Галичині, і москвофіли, і народовці — сі остатні викрикували проти него найбільше, яко проти „жепророка“, антихриста, що валить усі „народні святоці“ і веде молодіж українську на погибель, відвертаючи сі від карієри тай від української національности, — підла брїхня, про яку ми вже казали, бо й соціалізм, який почав проповідувати в Галичині Драгоманів, доводив галицьку москвофільську молодіж до українщини.

„У нас — писав Драгоманову в листі з 20./X. 1876 р. д. Володимир Лудик Левицький, що тоді належав до „Академического Кружка“, а потому став одним із найвидніщих народовців — молодіж, зачинає ся на добре рухати. Соціалізм обняв своїми крилами май уже цілу академію руську. В кружках наших академічних дуже пильно розбирають що квестію і радо студіюють. З сего пішло, що більша половина студентів уважає за річ погану, писать инним язиком, як тільки нашим народнім“. На ділі, — завважаємо ми, — з сего пішло далеко більше: вже в половині 1876 р. ціле, до того часу москвофільське товариство „Академический Кружок“, до котрого належав і Франко, і я, і багато инчих, перейшло на бік українства, — лише радикального.

Таким чином рух, викликаний у Галичині Драгомановим за підмогою між инчим російської поступової літератури та соціалізму, збавив галицьких москвофілів молодіжи. Се була перша рішуча перемога українства в Галичині, — перемога, без якої був би неможливий дальший розвій українства в Галичині, навіть чисто формального. Але туна злоба галицьких земляків Драгоманова українського напрямку закривала се (а яка була їх тупість, видко буде найкраще з того, що один із найвидніщих провозирів їх, неб. Вол. Барвінський впевняв серіозно, що в Галичині нема й не може бути соціальної справи!)

Почала ся в Галичині люта нагінка на прихильників Драгоманова — на людей нових змагань — така самісінька, як була колись нагінка поган на перших христیان. Досить було признати ся, що перенісущ ся з Драгомановим і що у тебе соціалістичні переконання, аби бути замкненим і покараним; досить було йти по своему поступовому переконанню, хоть би найсмирніше, але рішучо, аби бути „внелімінованим із суспільности“, і примирати з голоду, серед переслідувань і обмов бездонно

підлих (звісно: „wie der Schelm ist, so denkt er sich die andern!“) Ся нагінка зломилася не одно жите, серед української молодіжї й селянства в Галичині, — вона звалилася посередно й самого Драгоманова, падаючи на него всім тггарем, морально, а по части й економічно. (Крик галицьких народо-вців дуже причинив ся і до розриву між Українцями Російськими і Драгомановим). Хто не виніс на собі тої скаженої нагінки, той ледви повірить, аби щось подібне могло діяти ся навіть у нашої преславній Галичині. Треба було бути дійсно каменярем пам'ятної з того часу вірші Франка, — каторжним робітником у темній та затхлій, мов би підземній, галицькій атмосфері; треба було дійсно лягти кістками, аби „зрівняти правді пути...“

І в головному се зроблено. Розвалено туту скалу, про яку сказано у вірші Франковій: здобуто волю думці й переконанню, які тепер кожний з нас може мати тай проявляти прилюдно. Але чи до решти вирівняна у нас дорога тій „правді“, яку перший став проповідати у нас Драгоманів? чи не вирости за той час, на нашому народному полі, нові скали — нові перепони нашому національному поступови? Чи не появили ся нові гонителі его ідей? Чи йдемо ми по дорозі тої правди й того добра, яке полишив нам у спадщині Драгоманів? Чи по правді ми оцінюємо его? Чи всі ми бодай говоримо про все те достойно??

Що правда, останніми роками ми значно поступили наперед, і в національній свідомості — якій тепер, і то завдяки головню Драгоманову, надаємо більше людського, поступового змісту — і в політиці, і в літературі, і в науці. Але чи вдержить се все бодай порівнане з думками та працею Драгоманова?...

Пінемо з науки. Драгоманів був противником науки мертвої, не звязаної органічно з людським життєм, або не спосібної оживити те жите. Напр. на українську археологію він дивив ся скеп-

тично. „Деякі прогреси української археології (писав він Українцям у листі з 8. лютого 1886 р.) мало можуть мене втішити, бо коли вже археологіями жити, то єсть археології далеко інтересніші. Ось напр. єгипетська, яка інтересна, та, звісно, не для феллахів (не для підданих), котрим ні тепло ні холодно з того, що викопують „на їхній не своїй землі“ Марети й Масперо. Та впрочім і археологія без європеїзму не дуже процвіте, як „чиста“ наука, а у нас і археологія вона православем, обрусенем, або св. Унією! Я був при археології далеко інтереснішій з наукового погляду і менше воночій; та проміння єї на українство, бо не міг спокійно дивити ся, як Українців повертали в феллахів“. Відповідно до такого погляду на науку, Драгоманів і поступав практично, не лише яко письменник, але й яко професор історії: викладав він, як і писав, незвичайно живо, інтересно, і то навіть про археологію (він загалом і яко бесідник, і яко письменник був великим артистом, зовсім не менчим від Шевченка, в его сфері). Науковий талан Драгоманова вийшов найкраще в одному з найновіших відділів науки — фолькл'юрі, себ то науці про народні словесности та народній побут. Драгоманів довго приготавляв ся, поки виступив на поле фольклористики, а робив він се власне заграницею, від 1870 р., то й не диво, що вийшов тут далеко по за межі Росії, став на ґрунт усесвітньої порівнанія школи і з того погляду взяв ся за студії української народної словесности, перший завівши єї в круг усесвітньо-порівнаних фольклорних студій і перший же використавши методу й результати тих студій задля української історії, народної просвіти, політики. Се-ж він задумав показати, як відбила ся наша історія — власне соціальний бік єї — в наших народних піснях, і як відбиває ся в них та в народніх оповіданнях світогляд українського народу тай які з того всего можна вивести вказівки історикам, просвітникам

і політикам України. Драгоманів був палким фольклористом, і хоч і тут лиха доля не дала ему розвинути ся вповні — через відорваність, після 1875 р., від українського ґрунту, серед жита заграницею, та недостачу матеріялів і підмоги — а про те він став творцем фольклорної науки на Україні, тай фольклористом усесьвітної слави, що написав довгий ряд студій над нашою народною словесністю, — студій незвичайно талановитих, живих і животворних.

І так у всему: за що лише брав ся Драгоманів, яко вчений — скрізь видко его палкий соціяльний інтерес — скрізь видко педагога й політика, якому на серці розвій рідного народу.

Коли порівнаємо сю вчену діяльність Драгоманова з тим, що тепер робить ся в нашій українській науці, то що ми бачимо?... Вчені наші по найбільшій частині і доси не виходять поза межі Росії, навіть Галичини, ані що до методи ані що до матеріялу а ще менче вяжуть свою науку з народнім житем, — уже й не кажучи про зв'язз їх праць з усесьвітним рухом, бодай чисто науковим. У працях напр. наших сучасних істориків, що правда, видко пильні, совістні студії подробиць, видко й змагане зводити до купи ті подробиці, — але звичайно мертві, археологічні — купи каменя, черепя й т. п. обстав людського жита — але не не видко самого людського жита, з его змаганнями, ідеями, не видко власного ясного погляду на те жите, не видко зв'язи того всего в теперішнім народнім житем, — а вже про зв'язз его з будучиною, з поступом народного жита — ані думки. Взагалі, у наших істориків або малоідейність, або повна, цілічна безідейність.*)

*) Про заслуженого організатора української науки в Галичині, проф. Грушівського — безперечно, першого тепер українського історика — неб. Драгоманів висловив ся,

Подібно і в нашому фольклорі. І тут видко або купу сирих матеріялів, або спеціальні розвідки про жаби, ворони й т. п. в нашій народній словесности, або нарешті гуляне по безкрайому всесьвітньому морю — і все те звичайно без розбору, без зв'язи з житем людським і навіть українським, без цілі, навіть без талану.

Про інші відділи науки нема що й казати, бо до них наші вчені звичайно й не беруть ся, а коли й беруть ся, то звичайно так безталанно, що не в стані звернути на себе увагу навіть земляків.

Як поглянути на більшу частину дотеперішніх наукових українських змагань, то мимохіть вириває ся питане: по що й на що? По що люде тратять час і засоби на річі маловажні або й пусті, коли в нашому народному житю, — минулому й теперішньому, тільки справ живіщих, важніщих — справ, від заспокоєня яких залежить жите або смерть нашого народу!.. І найсумніше, що все те робить ся з претенсіями на науковість і вважає ся не лише за двигане української науки, за явну ознаку зросту нашої національности, але й за одинокий спосіб піднести єї!..

Якже-ж далеко нашим ученим до того ідеалу науковости, який мав і показав нам, у своїх працях, Драгоманів! Якже-ж дуже потрібно, аби наукові

що він ученик історичної школи вже застарілої „Сенс не pas la science, c'est l'erudition“, повторив він за одним своїм знакомих французьким ученим, про праці сєї школи. А про те Драгоманів рад був іменовано д. Грушівського професором у Львові, бо вважав его спосібним істориком. І справді, до проф. Грушівського, галицько-руська наука була, та по більшій частині й доси є властиво белетристика, і то давня галицька белетристика... (15. V. 1902). Про ріжницю в поглядах Драгоманова та д. Грушівського на історію, пор. далі вилписку зо статі першого в „Народі“ 1893 р. п. з. „Держава, громада; прогрес і регрес“.

змаганя наших земляків перейняв его животворний дух!...

Ще гірше стоїть діло з нашою красною літературою. Яко делікатний знавець народної словесности тай писаної красної літератури всего культурного сьвіта, і при тому чоловік з ясними суспільними ідеалами та міцними поступовими змаганнями, Драгоманів був у нас першим серйозним літературним критиком, що мав гарний вплив на розвій української белетристики. За впливом его критики почав було розвивати ся на Україні соціально-роман (найкращий зразок такого роману, і взагалі найкращий доси український роман — *Хиба ревуть воли, як ясла повні*, написаний іще тоді, коли Драгоманів жив на Україні, а потім, на думку его, поповований і виданий ним у такій формі, в Женеві 1880 р.) — Драгоманів же перший написав і велику студію про ролю Шевченка в українській русі — студію й доси одну, хоть подекуди й односторонну*.)

* Се признав, у кількох роках опісля, сам Драгоманів. «Я був загнан ся думкою — писав він, у листі до Київської Громади з 8. лютого 1886 р. — що Шевченко — вже пережитий фазис, що новий український рух піде далі, по новоєвропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки масса українофілів, але й українофільські писателі, не тільки в Галичині, а і в Росії, ще не догадали й Шевченка років на 10—20.» Драгоманів і перше вважав твори Шевченка та народню українську словесність за „найхарактернішу і найліпшу прояву українського народу на культурно-історичній сцені“, а теперка просив Українців помогти ему пустити повне видані Кобзаря та політичні українські пісні. — але, розуміє ся, просив, марно, тай то навіть пісяя ось яких его слів: „коли Ви зречете ся од видання Пол. Пісень і Кобзаря — то Ви де facto зрікаєте ся усякої ролі в пропаганді українства, як національно-політичного руху і зостаєте ся тільки діллєтантами, па ту з і археологами романтиками, та й то наскільки цензура позволить. Так ліпше вже зрікайте ся й теорії українства. (Сідай куме на дно, не трать марно сили!) — тим паче, що Вас все рівно скубтнмуть

Ще більший і безпосередніший вплив мав Драгоманів на розвій галицько-руської белетристики. Він перший оцінив, по заслугі талан Федьковича, в виданю его оповідань, із своїм переднім словом — цілою розвідкою про галицько-руське письменство — першою тай одинокою й доси; він показав галицькій молодіжці краці візріди белетристики великоруської тай європейської; справив на дорогу тай піддержав Франка, белетристичним успіхам якого щиро радів, але тим більше болів, що Франко не встиг зовсім вибити ся з під впливу давньої галицької літературної школи тай писав далі не одно дуже слабе. Без Драгоманова не можливі були-би й дальші чільніші галицько-руські белетристи: Н. Кобринська, Мартович, Стефаник, Семанюк (Черемшина), з котрих три остатні в своїх народніх оповіданнях, перейшли подекуди й Франка тай Федьковича (характерно, що Стефаник, Мартович і Семанюк — усе хлопські сини і то з того самого кута, що й Федькович — і всі — радикали!) Що правда, остатнім часом наплодило ся у нас, особливо в Галицькій Україні, багато повіствярів та віршарів і твори їх у загалі ліпші, ніж бували в Галичині перше, але більша частина й теперішніх молодих і навіть старших наших письменників — колись ліпших — тепер властиво лише пише, аби писало ся.

Коли дивити ся на ті вибухи слів, то бачить ся, що наші белетристи — властиво втікачі від праці коло поправи дійсного народного життя, котре попросту вимирає, тай пригадує ся колишня теорія неб. Куліша (коли він розчаровував ся своєю неумудрою політикою), теорія, по якій Україну спасе

і за діллєтантизм і романтику. Інтересно і полезно бороти ся за живе діло — для котрого можна й потерпіти, в надії добороти ся свого — а хинкати, та ще терпіти бог зна за що, не варто, „безполезно“.

лише „слово“ — все одно, яке слово, аби українське. Здає ся, й наші теперішні письменники дійшли до такого переконання. Біда лише, що й самому їхньому „слову“ an und für sich, далеко до спасеня — мови їх і рівняти не можна з Кулішевою, така вона, на найбільшій частині, плоха. Взагалі, наша теперішня беллетристика пливе собі „без кормила, без весла“: не стало Драгоманова, то нестало й літературної критики. І коли має вона появити ся у нас, а з нею й дальший розвій нашої беллетристики, на дійсну користь нашому народови, та мусить зачепити за літературну критику Драгоманова тай іти в напрямі, вказанім ним.

Не світло стоять тепер у нас справи на тих полях, на яких заслуги Драгоманова найвидніші: на полі популярної літератури тай політики. Драгоманів не лише теоретичною критикою всилював інтелігенцію нашу поглянути серйозніше на народню просвіту, особливо ж на популярну літературу, не лише сказав нам щоби й як писати для народу — він м. і. подав цілий план наукової енциклопедії для народу, план і доси одинокий тай не сповнений! — але й сам написав ряд популярних праць про найбільше пекучі справи з тих, які розумів. І всі тоті его популярні праці одинокі й доси в нашій популярній літературі, а деякі з них одинокі і в популярній літературі світа. Се по більшій частині книжочки про справи звязані з українським народнім світоглядом. Драгоманів звертав на той світогляд пильну увагу і старав ся проорати там дорогу науці та політиці, проповідуючи, між инчим, розділ церкви від держави та повну волю віри. Справі відносин віри до науки та політики в народнім житю посвятив Драгоманів багато праці, розуміючи добре, що без поваленя старезного, хибного народнього світогляду, не можливий поступ народу ні на одному полі. До віри ставив ся Драгоманів незвичайно уважно, тай делікатно, хоть

сам був тут крайній радикал. Він мав віру за велику моральну силу, яку треба би повернути в користь дальшого людського поступу. В численних посмертних записках его на сю тему, я найшов, між инчим, і пробу зложити нову віру, братську — пробу, зрештою, покинену. А покинену, очевидячки, тому, що тепер, коли складати яку нову віру, то не партикулярну, але одну-одніньку, всесвітню віру, згідну з поступом науки й людського життя — а се річ незвичайно важка, — майже неможлива. Всякі подібні проби найрозумніших із побожних людей великих світових вір, падали від найменшого подуву науки, а певно ще більше розчарованє ждало би сі проби з боку широких народніх мас усього світа. Ті маси ледви чи в стані будуть коли небудь порозуміти тай прийняти таку одну всесвітню поступову — я сказав би навіть — революційну релігію, з богом — агентом усякого поступу серед людей. Дотеперішні релігії се витвори занадто матеріальні тай занадто місцеві — мов та деревина, з корінєм занадто глибоко запущеним у землю окремих груп людей на світі, аби їх можна було й подумати без того місцевого коріня тай без того місцевого ґрунту, більше або менше широкого. Але розуміє ся, від сего завдача тим більша — гідна найбільших умів світа. Драгоманів, в усякім разі, показав, що можна порушувати в популярних виданях справу віри в прогресивному напрямі, з великою користю для народу. Тим часом найбільша частина наших інтелігентних земляків порушує й доси сі справи перед селянами в реакційнім напрямі, а найпоступовіші з них ізважають ся по найбільшій частині лише на заяву, що, мовляв: „віра — справа приватна“, то сі й не треба зачіпати. А в тім, се хита теперішніх „політиків“ усього світа. Тим часом справа релігії не перестає хвилювати народніми масами, в тім числі й нашими українськими...

Найгірше стоїть тепер у нас справа, якою Русини наші займають ся найбільше — справа нашої політики. Русини австрійські, подібно українським у Росії, були в політиці все сервілістами, коли їм доводило ся мати діло з урядом австрійським або з верхніми верствами пануючих у нас народностей, і все нездарми атомістами, коли вони були полишені на себе самих. Не було у нас ніякої політичної просвіти у самих інтелігентів, а тим менше політично освідомлених народніх мас — властивої підстави до доброї народної політики. Драгоманів перший звернув увагу і на сю справу і его прихильники перші взяли ся в Галичині за політичне освідомлене наших селян. Першою на Україні політичною організацією на лад європейський була русько-українська радикальна партія, заснована 1890 р., після 20-літньої підготовної праці культурної, в радикальному дусі. Організацією була наша радикальна партія, треба сказати з горі, слабою — може між инчим і через те, що засновано єї на-скоро, без участі Драгоманова, з програмою, зложеною, на думку Драгоманова, неполітично. Драгоманів думає, що Русинам у конституційній Австрії треба закладати політичні партії на взір англійських, себ то партії компромісові, зложені задля певних конкретних, чисто політичних цілей, до яких можна дійти за кілька до кільканацять років. Такі політичні партії вважав Драгоманів неминуче потрібними задля розширення поля до всякої поступової діяльності — виборення людности політичних прав. І тут, як і скрізь, Драгоманів радив попускати людям ріжних поступових напрямів лише в скількості, а не в якості, тай то лише в рамках політичних партій, а поза те вести свою роботу на всю культуру ширину. Рада була дійсно політична, але ледви для Галичан, яким куди як далеко до Англічан — людий вироблених, що мають безліч всяких культурних інституцій, на котрі й можуть оперти ся в своїх політичних змаганнях.

У нас, тоді як засновано радикальну партію, не було нічого подібного; люде були ще дуже слабо вироблені, тай то не лише політично. Ми мусіли закладати немов би школу задля такого вироблення людеї і через те поклали в основу програми нашої партії найпоступовіші принципи, найдалі йдучі ціли на полі не лише політичнім, а й економічнім, культурнім, релігійнім, національнім і навіть літературнім. Але в основу нашої практичної діяльності ми поклали інтереси наших селян.

Драгоманову дуже сподобала ся мінімальна частина нашої програми, виражена й на его думку, найкраще в нашій виборчій відозві 1891 р. Максимальну частину нашої програми Драгоманів часто критикував, у листах до нас, а про те дуже й дуже працював у рамках нашої партії. Спільній нашій праці повело ся виробити чималий гурт людеї поперед усього серед інтелігенції — молодіжи. Але, з одного боку, наші максимальні змагання, в яких дійсні проводирі нашої партії не думали попускати й на волос, а з другого боку, виступ на політичну арену наших селян, яких інтереси ми чим раз більше висували на перед у наших народнім життю — дуже роздражили галицьку інтелігенцію всіх партій і народностей — від клерикально-шляхоцької до соціально-демократичної — так що проти нашої партії стало від разу геть усе, що не було мужиком. Мовляв: „відки мужик, та ще й руський, приходить до соціалізму!“ Знеохочені тим та надмірною працею — даремною — потрібною в нашій партії, від нас почали тікати й вироблені нами-ж інтелігентні сили. Після десятиох років у партії нашої лишили ся самі мужики та кілька інтелігентів. Наша партія здана була з горі на самі мужицькі маси, — елемент у нас, що правда, найчисленніший, найоригінальніший, найріжнородніший, найспосібніший і найморальніший, але за те найбідніший, найбільше обтяжений, найбільше визискуваний тай обдурований, найбільше давлений, а при тому

й найбільше роздроблений і через те, в масі, найменше просвічений, найменше порядний, найменше здатний до організації й дисципліни, найменше ідейний, найменше годен піднести ся до розуміння бодай загальних чисто хлопських інтересів тай видержати в боротьбі бодай за ті інтереси. А проводирі нашої партії були люде більше ідеї ніж організації, більше культурники (в широкому розуміню) ніж політики, спосібні використати бодай свої власні змаганя — люде, котрі, окрім того, давали селянам та хит и т того, що могли дати, яко інтелігенція, зачіпаючи при тому майже всі боки народного житя, не щадячи „народних съвятців“ — а за сим не все в стані були бігти і найрозвитіші з радикалів селян, хоть треба сказати, що в нашій партії були тай доси є селяне дуже розвиті й дуже поступові — такі, яких не було тай доси не ма ні в одній инчій галицькій партії. В инчих руських партіях селяне звичайно безідейні, а в польських до того богато й чистих матеріялістів (проводирі польських партій обходять культурний бік народного житя — напр. релігійного зовсім не тикають!).

Окрім того в нашій партії, для сі членів — інтелігентів і селян, був лиш один однісній примус що до їх поступованя — примус ідейний, моральний, а у нас люде ще на такому ступні розвою, що їх до всего звичайно треба нагоняти силою — всякими карами й т. п.; моральним примусом за для широких мас наших селян може бути тепер хіба примус релігійний, а для інтелігентів щось подібне до соціально-демократичного примусу. Се, звісно, поява крайню сумна. Найгірше-ж лихо для нашої партії була тай є малозарібність, або й беззарібність наших селян, котрі дістають у нас на селі пересічно 20 кр. на день від дорослого робітника, на своїм харчи. Наш селянин не те, що міський робітник, котрий що тижня дістає свою плату, хоть і не велику — плату, на якій

стоять робітницькі організації всего культурного світа.

Ось і причини трагічної долі нашої партії яко організації, — причини того, що важко нам удержати навіть наш орган — „Громадський Голос“, хоть кождий признає, що „Гром Голос“ редагований найліпше з усіх руських газет. Доля-ж самих наших селян, при тому, тим трагічніша, що у нас і тепер нема, та ледви чи й буде коли не-будь яка друга політична організація, така, що дбала би виключно про хлопські інтереси, так як радикальна партія.

Тим більші заслуги нашої партії власне яко першої тай одинокої ідейної виразительки інтересів нашого селянства.

Рішучим, щирим занятям тими інтересами, наша партія перша встигла перетягнути широкі круги галицько-руських селян із табору москвофільського в табор український. З національного погляду, то се найбільша заслуга нашої партії, бо сеж рішуча й безповоротна перемога українства, і то не лиш у нас, але й по всій Російській Україні, де ostatнім часом почато звертати ся до селян, подібно як се робили ми. Драгоманів радив се Українцям давно.

Дуже заслужила ся наша партія ще й яко розсадниця поступових думок на кождому полі нашої народної діяльності. Вироблених нашою партією людей, радикалів, повно і в національно-демократичній партії, тай у рядах молодіжи, що доси стоїть поза партіями; національно-демократична партія по-просту відписала від нас усю програму, окремі-ж домаганя нашої партії для селян галицьких ви найдете і в нашій москвофільській і в поступовіщих польських партіях — людовій, Стояловців, соціально-демократичній — робітницька партія в Галичині зросла по части й нашою працею тай заснована зразу на взір нашої; між засновниками-ж польської

людової партії був один із найвидніших до-недавніх членів нашої партії, др. Ів. Франко.

Серед Русинів галицьких, політичний радикалізм виріс тепер до того, що й партія т. зв. угордовців, з Ол. Барвінським на чолі, пішла сими днями в опозицію, вийшовши з галицького союму в купі з усіма руськими послами, бо й вона переконала ся, що дотеперішня союзниця сі — шляхта польська — і не думає заспокоїти навіть найсмирніших культурних бажань галицьких Русинів. Оттак то тріс би нарешті й той політичний боляк, що его так дуже припікали неб. Драгоманів і наша радикальна партія — т. зв. „нова ера“.)

Таким чином, наша радикальна партія, фактично помогла пригтовити поле до тих чисто політичних часових компромісів між поступовими галицькими партіями (руськими й польськими), які мав на думці Драгоманів. Біда лише, що, рівно-

*) Вважаю потрібним навести слова Драгоманова про природність на Україні радикалізму, з листу его до д. Ол. Барвінського, 26 лютого 1891 р.: „Од часів Шевченка стілько раз навіть у Галичині натякалось і навіть голосно говорило ся, що радикалізм природний напрямок для України (Див напр. Партицького Пр. ідеї і пр. — Провідні ідеї в поезіях Т. Шевченка. М. П.) Я розумію не те, що в Київських кружках звало ся „радикалізмом“ в однину од „українофільства“, і не ті чи другі формули, чи фрази в „Народі“ — а основи радикального руху в Європі і Америці — котрі де далі все більш стануть політичною силою. Союз зо стандичками і патронат єпископів поставити Вас — руських послів — в обовязок поборювати радикалізм, або по меншій мірі не підпирати навіть таких річей як реформа виборча. А знаючи Рутенію, а певний, що знайдуть ся такі послі, котрі просто будуть поліцейські доноси подавати на Даниловичів, Павляків і т. д. І все даремне, бо радикалізм уже обняв значну частину німців, чехів і піде й далі. Навіть антисемітизм має ходу тільки потому, що й він має в собі елемент радикалізму. В російській же Україні ніяке українолюбство окрім радикального, не має будицини й навіть сучасности. Думати — оперти ся тут на польську шляхту — наївно. З польських графів можна полунчити сотню, чи ти-

часно з тим, серед Русинів, москвофіли — дякуючи своєму генеральному штабови, який усе стояв і до віку стояти ме на службі реакції в Росії — чим раз більше пруть до реакції, се б то головню до війни з українством, яке тепер усе радикальне; а серед галицьких Поляків навіть найбільше поступових партій, дуже зміг ся патріотичний шовінізм супроти Русинів, так, що тепер із Поляками (а то з соціальними демократами) в Галичині з Русинів друкать лиш українські соціальні демократи (які, кажучи до речі, організують більше робітників Поляків, аніж Русинів, котрих по містах доси й мало); всі інчі Русини тепер у явній опозиції до всего польського. Як бачимо, у нас іде зовсім не до компромісу з Поляками, а до війни з ними, — до війни, що мусить скінчити ся поділом Галичини...

Найбільше лихо у нас те, що наші політики вскочили із сервілізму просто в анархізм, але не той, що каже, борони, боже! вбивати людей, ані тим менше прудонівський, а в крайній політичний індивідуалізм, який знає лише свою особу тай робить усе на власну руку, при чому по найбільшій частині починає все на-ново, нехтуючи й добрий досвід своїх попередників і старших товаришів. При тім, навіть у провідників українських партій, політичне образоване і доси майже ніяке. Вони й доси не лише не збули ся давніх політичних

сячу рублів, але думати, як „Правда“, що вони навіть уступлять що нашим мужикам з лісів і пасовищ (розверстане) гірш ніж наївно. На одній москале-ненависти вдержати навіть найзеленшу українську молодіж дово не можна. Всякий же виступ за польську шляхту, проти радикалізму — просто смерть для українського напрямку. Крутити ся поміж дощами теж дово не можна. Через це все напрямкові теперішньої „Правди“ — життя дово не буде в Росії — і тільки шкода людей, котрі ним скомпромітують ся. Скажу Вам просто: Кон. (іського) не жаль, бо він і не розумний, і не образований і в Росії ніким не поважає ся. А Н дуже жалко. Ну, та сам собі винен. Пересторог ему не бракло“.

хиб австрійських Рутенців — уживати в боротьбі з противниками всяких способів, хочби й як паскудних, а й побільшили ті хиби, за взірцями польських політичних партій, які лають ся між собою вже чисто по-звірськи.*) Рівночасно з тим між руськими поступовцями показує ся й реєдида рутенства взагалі: вузький, безпринципний опортунізм у справах освітних — релігійних, культурних, навіть літературних — опортунізм, якого тепер ніхто від нікого й не вимагає, який проявляє ся добровільно, по чисто-рабській навичці батьків, у марній надії добити ся таким чином польських мандатів і інших часових користей. Взагалі-ж у нас і доси — не вважаючи на виблискуване принципами в політичних програмах — люде думають, що властива політика то крутість, доведено до артизму, або, по-просту кажучи: повна забреханість!

Якже-ж се все відбиває від принципів і практики Драгоманова, котрий і в політиці, — так само як і в науці, письменстві й приватному своєму життю, — не переставав бути культурним чоловіком, котрий і в політиці поводив ся, згідно зі своїми словами: „потреба говорити правду, се така-ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим воздухом“ („Громада“, 1878 р. т. I. ст. 67), — котрий і в політиці держав ся засади: „до чистої справи треба чистих способів!“

Якже дуже потрібно тямити его принципи власне тепер, коли стан нашого народу в Австро-Угорщині й Росії чим раз грізніший, коли треба не лише дружної, рішучої політичної боротьби

*) Тепер уже те перестало: між польськими опозиційними партіями в Галичині йде до концентрації і напр. польська соціална демократія вже й помирила ся з людовцями. (29. V. 1902.)

всіх поступових елементів, а й відповідних провідних думок і відповідної поведінки! Як же дуже потрібно тепер, аби воскрес перед нами его величний образ; аби він нагадав себе приятелям і ворогам; аби вогненним словом своїм запік мозки й серця земляків, аби вони не сходили з дороги правди й добра, — бо, показує ся, що він іще за мало пік нас за життя! — Якже дуже потрібно, аби бурний дух его перейшов тучею по нашій рутенській атмосфері, заснічений остатним часом як раз там, де би сему як найменче яло ся бути!..

Правду кажучи, всі ми, більше або менче свідомі Русини знаємо добре, що без Него ми були би собі — звичайні рутенські зєра, які споконвіку вкривають своїм трупом нашу Галицьку землю; всі ми признаємо в душі великі заслуги Его коло розбудження нашої нації; всі ми, Українці чусмо в душі велику недостачу Его власне тепер, — але мало хто з нас має відвагу признати се прилюдно.

Воно, звісно, дуже сумно, — але, на жаль, є децо ще сумніше....

У відчиті, запропонованому мені в остатній час, серед дуже важких обставин, особистих і ділових, я й не думав представити Драгоманова вповні, яко дїяча й особу. Не думав я й показати всіх причин непопулярности Его серед української суспільности. Причин сих чимало, а всі вони зводять ся до того, що наша суспільність попросту ще не доросла до розуміння й шанованя Его. Драгоманів був для нашої суспільности за оригінальний, за великий, за всесторонній, за далекоглядний, за великий, за шаблонний, за ідейний і за консеквентний. Він за багато давав нашій суспільности, але за багато й домагав ся від неї, занадто критикував єї, занадто нагонив єї до мисленя, праці

та чесної поведінки, через що й нажив собі чимало ворогів серед земляків і, розуміє ся, серед чужинців, які привикли панувати над нашим народом і для яких він був за небезпечний, за безпощадний. Та, правду кажучи, наша суспільність за мало й знає Драгоманова. Тепер, навіть між найближчими Єму людьми, нема ще нікогосьнію, хто би вповні знав его жите й діяльність, — знав бодай заголовки всіх его літературних праць і, значить, був компетентний сказати остатнє слово про який бїк его діяльності. Тепер же, коли знаєш, що чоловік не встане з могили тай не оборонить себе від безпідставних закидів — звісно, треба бути особливо совісним у судї про него тай брати Его в цілім історичним розвою.

Тепер судити про него вповні підставно попросту не можливо, поки не будуть зібрані до купи й видані усі его твори, друковані тай рукописні — безчисленні, — вся его перелипка — величезна —, спомини про него сотень осіб, а нарешті, на підставі того всего, й докладна житєпись его, написана в звязи з історією українського руху за остатних 50 років.

Се праця дуже нелегка, особливо серед наших обставин, і зможе бути зроблена не зараз...

Я тут даю лише загальне особисте вражіне від деяких боків діяльності Драгоманова тай деяких рисів его особи, аби вказати на ту величезну ролю, яку Він відіграв у поступї нашої національності, тай на ту, яку ще мусить відіграти, коли стане звісне докладно его жите й діяльність.

Те, що Шевченко показав нам у нашому народї своїми поетичними образами, те, що пробуdiv своїми творами в інтелігенції, ба й саму основу Шевченкових творів — умовтори нашого народу — Драгоманів простудіював, проаналізував, прояснив, проник своїм животворним духом, наповнив новим змістом і підніс до вселюдської культурної сили — в самих масах нашого народу, тай полишив і нам

вказівки, як се робити. Він у загалї заповнив рамки нашої національності вселюдським культурним змістом, і переносячи той зміст із чужих левад культури на нашу народню ниву, і показуючи вселюдські культурні елементи — до Него не видні й не призначані земляками! — у дотеперішному змісті нашої національності — навіть у єї, на око, найпитомішому духовому доробку — в народній словесности, оригінальні боки котрої вийшли в працях Драгоманова тим виразніше, на пестрому всесвітньому полі. Драгоманів призначив в сїмї культурних націй України дуже почесне місце в сїмї культурних націй. Лаяний чужими за крайній український націоналізм, а своїми за крайній космополітизм, він виробив у собі культурну синтезу національного українського тай інтернаціонального, людського, та показав і теоретично, що суперечи тут нема, тай провів тоту свою синтезу — наскрїзь оригінальну, сьвязу і для своїх і для чужих*), в цілому житю нашої

*) Такий був і его соціалїзм, так що російські тай польські соціалісти зараз після появи першого тому „Громади“ — програми — крикнули в один голос: „Націоналізація соціалїзму!“ А дїло в тім, що у Драгоманова навіть така всевітня поява, як соціалїзм, мала своє лице, себ то була добре оброблена ним, виспеціалїзована на українському полі, обставлена українським матеріялом і приспособлена до дивгання української нації. Взагалї Драгоманів — як я вже натякнув — поклав справу організації соціалїзму на Сходї Європи оригінально, рекомендуючи за основу той організації не держави, але нації, і то не лише держави, а й плебейські, як: українська, білоруська, жидїська і т. п. з їх живими мовами. Отсе й був его інтернаціоналізм організаційний — справдї федеральний, і проти сего годлово й виступили були соціалні демократи російські тай польські навіть родом плебейці. Вони не могли тай не хотїли розумїти й євангелія робітних людей — соціалїзму, инакше, як під кнупом націй панських, державних. Остатним часом, соціалні демократи державних націй мусили, під напором самих подій — національних рухів — подати ся трохи на бїк такої „націоналізації соціалїзму“, і в теорї вже признають не лише соціалїстичні організації по національностім,

національності, давши нам між инчим і ретроспективний нарис програми нашого поступу в минулому, і докладну програму нашої теперішньої діяльності, на щіль десяти років, і перспективу нашого поступу в далекій будучині — словом: Він полишив нам синтезу праці, потрібної для поступу нашої національності. Тут він по-просту репрезентант, незамінимий духовий провідник її, необхідне доповнене батька Шевченка, а, значить, аж надто достойний, аби суспільність наша шанувала й поминала Его на рівні з Шевченком.

І так воно певно й буде, — хоть і не зараз, бо задля сего треба, аби наша суспільність підняла ся на високий рівень просвіти та національної самосвідомости. Власне в міру того, як Україна буде підіймати ся до свідомости нації, — зростати ме, в очах дійсних поступовців, наших і чужих, і вага Драгоманова тай пошана до Него, бо тоді Він чим раз ясніше відбивати ме, особливо від вузького націоналізму, який певно рости ме й серед нашої нації, в міру зросту її свідомости тай сили. От тоді й виявять ся велич Его в повному блиску...

Підносячи доконечність пошани для Драгоманова серед української суспільности, я, звісно, не розумію тут тих поклонів, які кладуть раби богам та їх пророкам, ані звичайного в таких разах шуму

а й національні права окремих націй; але й тут їм до Драгоманівського ідеалу інтернаціональних відносин між робітними людьми, іще дуже й дуже далеко, — не кажучи вже про внутрішній зміст соціалізму, а властиво: прогресізму Драгоманівського та соціального демократизму, які різнять ся між собою так як небо й земля. Практичні відносини між робітними людьми світа, під проводом соціальних демократів, іще й тепер дуже слаб і вузькі (без селян!) а культурні плоди тих відносин за надто сірі й шаблонно-уніформні. Отсе причини, чому Драгоманову соціальний демократизм — офіційний — був по-просту гадкий.

(сам Драгоманів був противний такому культови людий, в тім числі й Шевченка!) Найменче у мене на щіль те, аби земляки приймали без критики чисто все, що він мислив і робив, та вважали те самим краєм поступу, вище якого підняти ся годі. Знаю-ж я, що Драгоманів, — острій критик чужої діяльності, — тим критичніше ставив ся сам до себе. Він обдумував тай обробляв свої писаня страшенно. Чужої критики своїх праць і змагань він не то що не бояв ся, але навпаки, навіть викликав її і найбільше радів тоді, коли на яку его працю люде кидали ся з усіх боків: се був для него знак, що він попав у саме серце справи, і воно давало ему найкращу нагоду пояснити її ще докладніше, аби з'єднати для неї і противників. Він уважав кожного, хоть би як невидного, але широкого критика, за свого помічника, який помагав ему виложити краще его власні думки й змаганя — і се найбільший доказ его високої культурности. На жаль, за життя він бачив дуже мало критиків умілих, а ще менше — совісних. Будемо надіяти ся, що бодай тепер воно буде инакше. Власне, без найдокладнішого критичного, безпристрастного досліду его життя й діяльності, его й не можливо пізнати тай оцінити справедливо. При докладнім же совіснім досліді, коли й найдуть ся в его думках і змаганях які хиби, то найдуть ся й відповідні поправки, так що в головному мало що буде поправляти.

Змаганя Драгоманова — драгоманізм се могуча культурна сила, яка в же відограла велику ролю в історії України, за остатніх 40 років, і якій ще суджено робити у нас історію дуже довгий час, — коли не до кінця існування нашої нації. Вона видвинула українство на ширшу світову арену, звязавши его з усесвітнім поступовим рухом, наддала й ему самому новітнього вселюдського культурного змісту й напрямку, навернула до него, таким чином, українську поступову молодіж і, значить, оберігла его від прожертя націо-

нальними рухами серед пануючих над нами націй: Москалів, Поляків і т. и. — від урядових аж до революційних. Вона, ся сила, поможе українству, як ніщо инче, добути собі волі тай розрости ся, обороняючи его від чужих і не дозволяючи ему виродити ся у щось негарне, вузьке, незгідне зо змаганнями тай ідеалами культурної людскости. Вона-ж, ся Драгоманівська сила, піддержить українську націю ще й тоді, коли та падати ме під вагою не лиш осередної пустоти, але й нового зверхного напору*).

Яка-ж суть усіх змагань Драгоманова?..

З жалом смерти в серці, ждучи леда-година свого скону, він — кому так дуже не хотіло ся вмирати — писав мені, що смерть особи робітника дурнища, тай додав: „Vivat vital!“

Vivat vital! Нехай жиє жите! — отсе й був поклик і ціль усього его іstownя на землі. Він нераз казав, що особистого життя не зазнав: Він жив-працював для життя других — для життя України: він будив і піддержував жите скрізь, навіть там, де другі писали: „Lasciate ogni speranza“ — покиньте всяку надію, ви, що вступаєте в Угорську Русь**).

*) Сей уступ узятий, з невеличкими змінами, з моєї передмови до перепіски Драгоманова з Т. Окуневським. 1905, ст. XXIV.

**) Ось що писав Драгоманів про Угорську Русь не багато перед своєю смертю 1895 р., в відповіді на привітні змеляків з нагоди свого юбилея:

„Есть ще одна частинка нашої спільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь. Відвідавши двічі в 1875—1876 рр. ту сторону, я пересвідчив ся, що там про простий люд або ніхто не дума, або беруть ся до нього такими способами, котрі зарані засуджені на невдачу.

Там найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем або серед стародавніх князів та бояр, або серед далеких архiereїв і генералів московських, а живого народа

Тут за ним не було тай не могло бути помилки, бо в своїх змаганнях для життя України він ішов за могутюю всесвітньою течією — за вічним поступом людського знаття й життя.

Отже шануючи его, ми не лише вшануємо те жите, яке він поклав у поступ України тай яке збудив серед нас, але й те, яке ще треба будити й роз-

руського, з его горем під боком своїм не бачать, а коли иноді заговорять до него, то все про мерте в такою мовою, котрою нігде ніхто не говорить і котрої вони сами не розуміють без мадярського перекладу (з боку).

Позаяк я був першим Українцем, відвідавшим Угорську Русь, і позаяк я побачив що вона відрізана духовно навіть від Галичини більше ніж Австралія від Європи, то я собі дав Аннібалову присягу працювати для того, щоб привязати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить єї єдиний поратунок. Нещасливі пригоди підрізали мої початки, котрі мусли бути досить делікатні і сложні, відповідно тамошньому стану річей. І з того часу, 18 років, ні оден Українець, ні Галичани не взяв ся поновити мої заходи і ні сам не попробував що небудь робити для закарпатських братів. Я пробував обертатись до патентованих інтернаціоналістів, і коли угорська соціалістична партія на конгресі зложила свою програму і напечатала єї по мадярському і по німецькому, я обернув до єї провідирів, беручись перекласти ту програму на нашу руську мову і напечатати єї своїм коштом, аби лишень партія взялась шприти єї, як і мадярській і німецькій тексти. Але на сей мій предклад я не получив навіть відповіді: „я догадуєсь чому? — бо, коли я перед тим у місичнику „Le Travailleur“, котрий видавали в Женеві французькі комунари як Реклю й другі) виложив спеціальний стан Угорської Руси, то один з головних угорських соціалістів, сам комунар, жалівсь Реклю, що моя статя — московсько-панславістична. Певно, голови угорської соціалістичної партії побачили московський панславизм і в замірі видати славянською мовою угорських селян — їхню-ж таки програму

„Так Угорська Русь зостає ся без проповіді поступових думок і доси. Я не можу вповинити моєї присяги, але тепер, получивши привітання від так численної громади змеляків, осьмілюю ся скласти ту присягу на їх голову. Роблю я се тим з більшим правом, що в єдинім з попередніх адресів говориться ся про потребу праці в Угорській Русі“ (Див. М. П.

вивати. Шануючи Драгоманова, ми тим самим шанувати мемо всестороннє жите, всесторонній розвій України, а шануючи таке жите, ми тим певніше йти мемо до него.

Як бачимо, тут діло не в особі Драгоманова. Єму однаково... хоть і особа єго варта всякої пошани, на рівні з особою Шевченка, коли не більше. Бо той „антихрист“, що нівечив, своєю критикою, всіх і вся, що пік і найблизчих своїх приятелів нераз до сліз, за найменчий відхил від

Драгоманов 1841—1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів з портретом небіжчика, зладив і видав М. Павлик. Коштом Українців. Львів, 1896, ст. 109—111).

Адрес (привіт), про який згадав Драгоманів, був від земляків із Чернівецької губернії. В нім писало ся про Угорську Русь ось що: „Хай нам буде дозволено, сьвяткуючи нині юбилеєм таку поважану нами діяльність, вимовити і наше пожадання, що б швидче замінений був той пропуск у нашій справі, що так справедливо засмучує певних Українців. Ми розуміємо Угорську Русь, що все ще зістає ся без поступового вдиану Русинів та Українців, хоч за своє безмірно нещасне національне та соціальне становище повинна була б вона викликати до себе нашу переважну увагу і дбальсть. Хай Русини відцїрюють (починають) з Галичини, між їх підтримаємо з України. Бажалося би від широго серця Вашим прихильникам, щоб до Вашого імени славетного діяча українського та галицького можна було б приєднати найменше також славетного діяча і угорського“ (Тамже, ст. 82).

Тими „певними Українцями“ російськими, яких засмучував стан Угорської Руси, був властиво лише неб. Микола Ковалевський, котрий організував привіти Драгоманову з російської України, і був прихильний Угорській Руси під безосередним впливом Драгоманова. Заходом Ковалевського засновано 1895 р. із грошей з російської України, спеціальний „угро-руський фонд“, який находит ся в руках д. Ів. Франка і повинен тепер виносити, з відсотками, коло 2000 корон. З процентів того фонду мають, по волі Ковалевського, видавати ся для угро-руського народу брошури визвольного характеру — політичного й релігійного, — подібні до тих, які видавав Драгоманів. Фондом і видавництвом орудувати має спеціальний комітет, зложений Ковалевським із: В. Будзиновського, М. Павлика, С. Вітика, Лєсі Українки й Ів. Франка (7. 1. 1907).

діла та принципів — той „антихрист“ був незвичайно ніжною, любячою людською істотою — був і в житю приватному, як і публичному, справді чоловік української нації — homo nationis ucrainicae, як він сам себе називав. Він шанував людську істоту і в собі і в других, навіть у ворогах, і через те й Єго особу, хоть не любили, але шанували, навіть вороги, знаючи, що й особисте єго жите — чисте, мов слеза. На се все є сотні сьвідочств у листах до него; се можуть посьвідчити й сотні живих ще людей, що мали щастє пізнати Єго ближче; се можуть посьвідчити особливо єго найблизчі приятелі, які, втративши Єго, мали нагоду переконатися, що то таке люде, та ще й „приятелі“...

Сказано було вже кілька раз, публично, що треба перевести з чужини останки Драгоманова, — тим часом до Львова, поки не стане вільний єго дорогий Київ, який він бажав бачити дійсним осередком не лиш України, але й Славянщини — але, на жаль, і тут не зроблено доси нічогоїсь!

А вінже-ж так любив свою Україну, так горяче любив, що напр. не хотів до скону прийняти болгарського підданства, хоть знав і чув блочує, що через те покидає свою сім'ю без засобів до жита — „мов в мишей на воді“, як писав він мені. Він до остатньої мінути, чисто мов дитина, яка любить свою рідну неньку, надіяв ся, що таки, якимось чудом, побачить свою Україну і зможе доказати їй, що не відрік ся єї ні за яку скірби сьвіта, навіть у думці...

Але поляга єго козацька голова в далекій чужині...

Крайня пора сповнити нам обовязок культурних людей — перевести єго дорогі останки до Львова, та покласти єму тут достойний єго памятник.

Думаю, що найвідповідніше би заняти ся сим „Науковому Товариству ім. Шевченка“ у Львові, яке все-ж таки стоїть на чолі культурного руху

України і, значить, найспосібніше-ді оцінити Драгоманова, бодай яко вченого українського, який причинив ся й безпосередно до розвою Товариства тим, що поміг добути гроші на его засновані тай уложив був перші статуту Товариства — з науковим характером, а коли галицькі народовці відкинули ті статуту, поклавши намість них свої, з чисто комерційним характером, то добивав ся раз-у-раз, і перед Галичанами, і перед Російськими Українцями, прилюдно й приватно, аби Товариство перемінено на наукове і таким чином дано змогу вченим українським містити свої праці в виданнях Товариства, по українськи, замість писати їх по російськи та містити в російських виданнях. Узявши в свої руки збирание складок на перевезене до Львова тіла Драгоманова та покладене Єму пам'ятника, Товариство ім. Шевченка поправило би й ту тяжку кривду, яку робило єму Товариство давніше, тим, що не допускало его в члени, ані навіть до участі в виданнях Товариства, воліючи зречи ся его праць про українську народню словесність, аніж мати під боком критика тодішньої своєї діяльності. Драгоманову прийшло ся увесь свій учений вік тиняти ся зі своїми дорогоцінними працями про українську народню словесність по всему сьвітови — по всяких Росіянах, Італіянах, Англічанах, Французях, нарешті Болгарах, тим часом як виновники такої поневірки Єго вчених праць про Україну ляiali его за недостачу — „українського патріотизму“ !!.. Аж після смерти Драгоманова, вже за голівства д. Грушівського, почало Товариство ім. Шевченка друкувати ті праці в препркладі з чужих мов...

Причинивши ся до достойного вшанованя Драгоманова, бодай після смерти, земляки наші спокують і ту тяжку свою національну провину, що маючи серед себе таку величезну духову силу, не вміли й не хотіли використати єї в повні для добра України. Те, що Драгоманів зробив для

України — а зробив Він для неї більше ніж хто-инчий з Українців, не виключаючи й Шевченка — зроблено по більшій частині его власними силами, проти волі земляків. Пізнавши тай оцінивши все те, по заслугі, бодай після его смерти, ми покажемо, що ми справді культурні члени культурної нації, та що нація наша справді варта кращої долі.

Додаток 1-ий.

Отсей відчит узяла ся була надрукувати редакція „Молодої України“, яка висловляла ся про Драгоманова дуже прихильно, — але видержавши рукописи мало не цілий рік, вернула єї мені недруковану...

А тим часом мені довело ся бути в Софії, на цвинтарі, та зазнати ще одного розчарованя: На могилі Драгоманова нема найскромнішого пам'ятника, так що навіть я, котрий був наній, засьвіжа, 1895 р., тепер не міг найти єї сам, коли ж мені вказав на неї гробар, я не в стані був пізнати, що в ній похований Драгоманів!..

Могила Драгоманова зробила на мене взагалі вражінє сироти між сиротами, — бо треба сказати, що вся тотя частина цвинтаря — протестантська — окрома від инчих частин, на самому краю цвинтарного поля, без пам'ятників і бідна — відбивас незвичайно сумно від инчих кварталів цвинтаря, що так і с'яють пишними пам'ятниками на могилах більших і менчих патріотів болгарских, або й так собі, попросту: Болгар, Турків, Жидів.

Одна з причин тому — мабуть сама віра протестантська, — неприятелька обрядової пишноти..... Неб Драгоманів, бажаючи, — як я знаю

з Єго листів до мене — аби Єго ховали бодай „умиті (протестантські) попи“, а не „невмивані“ (православні), — заявив перед смертю, що він „евангеліст“, через що єго й поховано на протестантському цвинтарі.

Так от яка теперішня домівка нашої великого Драгоманова!

Мене се так різнуло по серцю, що й доси не можу охолонути з досади на земляків та сорому за них, християн, перед „вірою турецькою, бісурманською“... Де їм до того, аби перевезти Єго тіло „на тихі води, у ясні зорі“ українські, коли вони доси не подумали навіть і про могилу Єго на чужині?!

Та що тут розказувати! Кому про се думати?! Колишніх товаришів Драгоманова в Російській Україні власне не ма; селянинови Українському про Нєго ніхто доси й не сказав, а галицький селянин, хоть і знає Єго, тай рад би віддячити Єму, але сам бідний. А з наших теперішніх українських діячів-патріотів хто має займатися такими дрібницями, як пошановане найкращого робітника України — тепер, коли у нас на черзі самі великі українські справи: українська держава, українська церква, український університет?!...

Отсе то дійсно великі справи (хоть єй більші!), — але чи ми така велика нація, як показувало би число душ українських — 30 мільонів?... Коли зважити, як ми дбаємо не лише про Драгоманова, але й про всі инчі українські справи — то треба сказати, з жалем, що ми не дуже то великі...

Нераз, уявивши собі все те і дійшовши до краю роспуки, так і хоче ся повторити за Драгомановим, і повторити голосно на всю Україну:

„Сідай куме на дно, не трать марно сили!“

Львів, у семі роковини смерті Драгоманова, 20. червня н. ст. 1902.

Додаток 2-ий.

Відчит мій із 1901 р. та книжочка з ним 1902 р. заворушили були нашу шкільну молодіж у Галичині дуже. тим більше, що книжочка вийшла в самий розгар нашого першого аграрного страйку проти польських панів у Галичині, літом 1902 р.*) Молодіж кинула ся до студювання Драгоманова тай до складання, — під проводом д. Методія Огородніка, — грошей на перевезене Єго тіла, і зібрало ся того, протягом одного року, 650 кор. — сума дуже значна, як на нашу бідну молодіж. Потім, із ріжних причин (між инчим і через виступи д. Франка проти Драгоманова), запал нашої молодіжи до Драгоманова пригас і справа перевезеня Єго тіла стояла на мертвій точці, майже три роки — аж після сильного зворушея нашого народу в Україні російській тай галицько-буковинській за свої права, та справа була піднята знов, а то д. Методієм Огородніком (у „Землі і Волі“, літом 1906 р.) та мною й инчими (у „Громадському Голосі“, котрий підняв ся за той час на стілько, що з 1907 р. виходить аж двічі в тиждень). Нарешті повело ся зайняти сею справою нашу радикальну партію. Вона рішила на з'їзді своїм 23-го грудня 1906 р., на має внесене, ось що:

„Вважаючи Драгоманова за одного з найвишніших Українців, найбільше заслужених для волі й просвіти нашого народу, а спеціально за духового батька нашого радикального руху, з'їзд української радикальної партії поручає зарядови партії зайняти ся перевезенем Єго тіла з болгарської столиці Софії до столиці України Києва. Задлятого має заряд: 1) Візвати мешканців України

*) Про звязь того страйку з настроєм молодіжи до Драгоманова див. статю д. Ів. Яремка п з. „Ще в справі перевезеня тіла Драгоманова“ („Гром. Голос“, 1906 ч. 75).

до складок (які повинні поміщувати ся в шадних касах, на імя голови заряду — дра Левка Бачинського — і не можуть бути обертані ні на яку инчу ціль), а рівночасно вівзати д. Методія Огородніка в Чернівцях, аби зложив на руки заряду 650 кор., зібраних ним на ту ціль від молодіжи середних шкіл; 2) Старати ся, аби те перевезене відбуло ся як найшвидче і найвеличніше, — особливо ж аби взяло в нім участь як найбільше наших селян, і то не лише з Галичини, але й з Угорщини, Буковини тай Росії."

Таким чином справа перевезеня тіла Драгоманова дістала ся нарешті в відповідні руки, і тепер земляки великого Небіжчика чейже сповнять свій обовязок, не гаючи ся, тим більше що вимагає се від кожного з них найменшої грошевої жертви. (На мою гадку, треба, аби кожда особа давала як найменче, але за те аби даючих було як найбільше, так аби се діло довело до путя не одиниці, або гуртки, але сотні тисяч душ, особливо селянських).

Перевезене останків Драгоманова, котре я представляю собі як найскромнішим що до матеріальних обставин, але за те як найбогатшим ідейно, — могло би дати найкращу нагоду (особливо в разі швидкого здійсненя) до перевіреня відносин України з її сусідами, до перемоти ідеї про цілене всіх її частин і заведенне в ній ладу, — реального тай духового, — найвідповіднішого єї дальшому розвоєви.

Максімальні домаганя М. Драгоманова що до України, в прикладі до єї теперішнього стану.

Драгоманів був, — як я вже се зазначив у відчиті, — і в політиці реаліст-педагог, що числив ся з кождохасними перепонами розвоєви українства, зверхними тай осередними (станом земляків). Отже тепер, коли найбільша зверхня перепона тому розвоєви — російська деспотія — майже зруйнована, а з другого боку, зросло значно національне почуте серед української інтелігенції та людське почуте серед наших селян у російській Україні, — пора би прикласти до України максімальні домаганя Драгоманова, бодай супротив єї чужонаціональних ворогів.

На превеликий жаль, Україна, хоть і находить ся тепер у стані, якого ждав Драгоманів іще 25 років тому, се б то в стані революції, то зовсім особливої: революції, по якій і не значно, що ми потомки наші з часів Хмельниччини, се б то з часів загального повстанського заворушеня наших селян майже на всему просторі України, теперішньої російської тай галицької, — революції з проводирами, непохожими на давних козаків навіть ідейно, тай то навіть у Галичині, де наша інтелігенція, хоть і стоїть далеко близче до селян, ніж

воно є в російській Україні, але по-просту лякає руху народнього, похожего на Хмельничину*), — революції, яку загал нашої інтелігенції підтинає в корені, а то: в Австрії — своїм запалом до Відня, якому рад би (то з ненависти до Поляків, то з потягу до великої соціально-демократичної держави) віддати остатну мужицьку дранку, в марній надії на те, що з Відня прийде спасіне нашому народови, — запалом, який відводить австрійську Україну

*) Який великий сей переляк, а zarazом і брак історичного нюху серед інтелігенції в Галичині, можна бачити найкраще з того, що навіть історик Хмельничини в Галичині, д. Ст. Томашівський — одиникий доси спосібний ученик новішої історичної школи, д. М. Грушівського, — за-протестував, у „Л-н. Вістнику“, проти популяризації (дд. В. Будзинівським і Петрицьким, на підставі праці д. Томашівського) галицької Хмельничини з 1648 р., вважаючи „таку популяризацію з заохотою до наслідування несвідомих, некультурних та фатальних у результаті рухів як Галицька Хмельничина шкідною для політично-соціального дозрівання нашого народу“ — слова, які викликали радість не лиш у наших консервативів-нововерців, які стрібули аж он-куди з часової опозиції 1901 року (див. „Руслан“, 1906 р., 284), але й у вшехполяків („Stowo polskie“ каже що різного за-суду Хмельничини в Галичині не міг би видати й польський учений, в тім числі, розуміє ся, й надворний вшехпольський історик Хмельничини Раґаґа-Гавронський!) Так мовби то ко-мусь можна було відновити що-небудь історичне у его пер-вісній формі, без дотроєння. — а сам одотроєня — его до теперішнього стану людности й обставин! і так мов би то народови й не треба шукати підмоги в споминах про минуле. — хоть і дикше, але за те й енергічніше, яке ко-рінить ся глибоко в землі історії кожної нації, зовсім як та здорова дичка, на якій можна тай треба приціпати нове, ліпше й відповідніше для сучасности! Та воно в Галичині вже й прищеплено. — т. зв. „сичовим рухом“, який приймає ся найліпше як раз на найдикшій нашій галицькій дичці: серед потомків найпалкіших учасників галицької Хмельничини та пізнішої опришчині — серед Гуцулів. На жаль і сей най-енергічний сільський рух у Галичині ще дуже вузький тай слабкий, і то дякуючи знов „інтелігенції“! (21. I. 1906).

навіть від ідейної злуки з російською*) — а в російській Україні національним верхоглядством інтелігенції, яка носить ся поверх революції, вганяючи тепер майже виключно за заведенем кількох украї-нських кафедр у російських офіційальних універси-тетях (що може легко перемінити ся в погону виключно за українськими посадами й авансами), — так мов би що-небудь українське могло би бути

*) Серед австрійського закруту виборчого, на з'їздах партій одна наша радикальна партія зазначила своє всеу-країнство — (23-ого грудня 1906 р.) Ось дотична резолюція з'їзду (поставлена мною):

„Нова виборча постанова до віденьського парламенту доказує до решти, що нашому народови нема що довго попасати в Відні; тому з'їзд заявляє:

1) Партія буде підирати лише таких кандидатів на послів, котрі дають заперуку, що будуть усіма силами по-магати нашому народови до виборення повної економічної тай політичної незалежности австрійської України від Відня, як і від галицьких Поляків (поділ Галичини). З'їзд уважає за найперший обовязок послів галицьких і буковинських, як і всеї нашої сущности, довести, — протягом наступуючої 6-літньої парламентарної каденції, — і то за всяку ціну, до того, аби вся земля панська, державна й церковна в галицькій, буковинській (а по змозі й угорській) Україні допала ся в руки наших селян.

2) З'їзд бачить будучину нашого народу виключно в єдности его з українським народом у Росії та в законенній цілі тої єдности — українській республіці.

В теперішню пору з'їзд уважає за найважлишу національну завдачу Русинів австрійських помогти українському народови в Росії до здобуття землі і волі. Змагаючи безпо-средно до сеї цілі, — як і взагалі до загаданой єдности, — з'їзд заявляє, що наша селянська радикальна партія повинна бути від тепер одноцільна на всему просторі України з ко-лоніями, і то ще в далеко більшій мірі ніж ворожі нашому народови партії: польські, російські й інші на нашій Україні. В тій цілі з'їзд поручає зарядові партії ввійти зараз у без-посередні зносини з нашими селянами на Буковині, на Угор-щині і в російській Україні.“

Характерно, що орган національно- демократичної партії, який проводять бувші радикали, „Діло“ кинуло ся, із за сеї резолюції, на радикалів мов навжене, так як кидали

певне в Росії, без установлення міцного конституційного ладу тай гаразду широких мас українського народу, — річи, за які треба бороти ся!

Якже-ж тяжко мстить ся тепер на вкраїнських масах **неполітичність** давнішого руху серед української інтелігенції в Росії!

ся на нас давно лише москвофіли! Мушу, зрештою, завважити, з великим жалем, що фактично то й серед нашої партії всеукраїнство радикальне ще дуже й дуже слабке...

Додаток. Після того, як була зладжена до друку ся книжочка, стала ся у Львові буча з 23-ого січня, котра в наслідках потрясла галицько польською будівлею до самих підвалин, повернула на вістре меча не лише справу українського університету у Львові, а взагалі справу польсько-руських відносин у Галичині. Але се не схитило нашого віденьофільства, а навпаки, ще й скріпило его. Наші „політики“ майже всіх партій, котрі кілька днів перед тим почали були писати в своїх органах (між инчим і під впливом повищої резолюції нашої партії, про потребу спільности між австрійською та російською Україною, до-разу покинули сю думку тай ударили чолом перед Віднем, якому принесли побіду наших академіків і на якого поклали надію що до вигоріння не лише нашої університетської справи, але взагалі української справи в Галичині! І се зараз після того, як Відень так дуже скривдив наш нарід у новій виборчій постанові! Після сего не буде ніякого дива коли й голови наших політиків, відітї рукою віденьського ката, покотять ся туди для подяки за „спасінє“! Наші тв-рдолюбї політики всіх партій готові кинути на прожерте віденьському Молохови ще й решту дїбр і народних сил Галичини. Вони протестують проти всякої незалежности Галичини від Відня, замість організувати ся відповідно, до захоплення для руського народу частини користи, з незалежности Галичини від Відня, якої добивають ся тай дїбють ся галицькі Поляки, тай старати ся, аби справа була повертана в нашу користь уже згори — віденьським парламентом, замісто ждати, поки Польки загорнуть собі неподїбно всі добра Галичини тай у ю державну силу, яка припадає на неї! Сей чисто холоський страх наших політиків перед незалежністю Галичини, в тим числі й української, від Відня, свідчить про повну незалежність нашу до веденя самостійної національної політики, про повну недостачу почутя власних сил і наша нація

Взагалі, в теперішнім русї в російській Україні видко безсилство не лиш фізичне, але й ідейне, і виходить воно головно з недостачї звязи між рухом тамошньої нашої інтелігенції та рухом селян. Селяне бунтують ся окремими громадами, за землю, без обопільної звязи тай без інтелігентного українського проводу. Вони взагалі неприхильні українському національному рухови серед інтелігенції, бо та інтелігенція не стає на чоло їхнього, селянського руху, а в інтелігентнім українським русї вони очевидячки не бачать нічого реального для себе. В додатку рух нашої інтелігенції не може заїмпонувати селянам і політично, бо він дуже марний, не звязаний навіть із робітницьким і взагалі міським рухом у російській Україні.

Се велике лихо, себ то недостачу звязи між нашим інтелігентним і селянським рухом у російській Україні, можуть сунути лише максимальні домагання Драгоманова, проїняті горячою любовію до найширших верстов нашої нації — селян, яких інтереси поставлені Драгомановим в основу нашого національного постулу.

Лише сі Драгоманівські домагання можуть дати теперішньому рухови на Україні відповідний ґрунт

була би дійсно пропаща, якби не стряса з себе те холопство: віденьське, петербурське, будапештєнське, так само як колись варшавське. Але се буде можливо аж тоді, коли вся наша молодь, по сім і по тім бої нашої політичної працї, подасть собі дружні руки і не вважачи ні на віденістів, ні на петербургістів, ні на будапештїністів, ні на яких инчих гальмівників будячої ся національної енергії, стане в ряди широких мас нашого народу тай поведе їх до боротьби (гострої й затяжної), опертої на власній організації тай власній працї, не лише за справу вкраїнських університетів (але згори більше відповідних нашим народним потребам і всесьвітному постулові, ніж теперішні російські тай австрійські), а взагалі за просвітне тай економічно-суспільно-політичне визволенє тих мас. А се можна зробити лише під стягом ідей Драгоманова, виложених ув отсій книжочці (3, 5 і 8. III. 1907).

і напрям; лише вони можуть, ідейно й реально, сцілити всі частини нашої країни; лиш одушевлене загалу наших земляків, інтелігентних і робітних, тими змаганнями тай одностійним напір їх у тім однім напрямі, — може вивести нашу Україну з її теперішньої тяжкої кризи.

Ось ті Драгоманівські домагання:

Коротка програма українських громадівців-безначальників.*)

„I. В справах політичних ми бажаємо:

1) Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси); 2) невідмінної волі слова, печати й науки, зборів і товариств; 3) безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади в її справах; 4) повної самостійности для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні.

„Україною ми зevamo всю сторону від верху ріки Тисси в теперішнім Угорським королівстві, на заході сонця, до ріки Дону на сході й Кубанську землю в теперішнім Російським царстві; від верху ріки Нарева на півночі до Чорного моря на полудні, — усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою (подрібно дивись „Громада“ I, ст. 6—8) В цій стороні найбільша частина здобувачів, се б то хліборобів і робітників — Українці. Напроти того, велика частина чужинців: Поляків, Жидів, Німців, Мадяр, Москвинів належить до тих, що звуть вищими, правдиве неробочими станами, котрі лише вжиткують працю правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, котрих наслади на Україну ті держави, що поневолили її в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують

*) Сей титул, як і всі дальші, даний мною. — М. П.

над Українцями і в господарстві, яко люде багатші, і в справах політичних, яко начальства. Всякому народови шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не повинно бути непрацюючих станів, а мусять вони складати ся з самих здобувачів. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну від панованя чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів від непрацюючих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну. Інша річ працюючі громади: волоські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мадярські польські), виселки німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з Українцями. Іх товариства й громади будуть вільні від усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, тай волю приставати до всякої спільности з гуртом тих народів, від котрих відійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для Українців узлами, котрі привязувати муть їх до всіх сусідніх пород (нашій), з котрими Українці повинні приступати до великої всенародної вільної спілки (інтернаціональної федерації).

„Самостійність (автономія) політична, се на нашу гадку, воля кожної громади признати ся до того народу і приступити до тої спілки, до котрої вона сама хоче, тай воля кочче впорядкувати по своїйому всі справи серед себе тай усі свої відносини до инших громад.

„II. В справах господарських (економічних) ми бажаємо: 5) щоб усі сили природи й струменти, потрібні для здобутку користних людім річей, се б то: земля, вода з усім, що в них є, машини й фабрики й т. и. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких

і щоб люде не мусли продавати свою працю в найми панам і богатырам, а робили просто на себе.

„Ми думаємо, що спільна або гуртова власність і спільна, гуртова праця доконче користніща для людей, ніж особна, але-ж заразом думаємо, що те, яким способом перемінити особну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток від неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства й кожної громади. Певно, що розвага й проба (практика) над потребами господарськими навчатъ особні громади не тільки спільности праці (кооперації) та розумного поділу вжитку від неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому сьвітї.

„III. В справах осьвітних (культурних) ми бажаємо:

б) Зросту випробованої (позитівної) науки про речи природні й громадські, тай уміlostів з тою наукою звязаних. Ми думаємо, що така наука й уміlostи (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінять зовсім теперішні віри, через котрі люде стілько ворогували й ворогують проміж себе. Поки ж це настане через вільну науку й проповідь, ми думаємо, що кожній людині й товариству треба залишити волю держати ся такої віри, якої вони хотять, з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри (християне, жида, магометанці й т. и.) та до кожного братства (штунди, шалопути й інші) вдержували свої церкви й полів на свій кошт, щоб навіть на це не було й громадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає.

„Ми не можемо тут розказати подрбно способи, котрими треба доходити, щоб сповнили ся всі оці наші бажання. Виступаючи з письменством, ми тим уже показуємо, що не відкидаємо ся від мирної праці для громадського поступу на перед (прогресу). Тим часом ми не маємо марних надій.

Нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робили ся лише мирним поступом. На Україні ще може менче ніж де инде можна сподіватись, щоб начальства й панства по волі зрели ся свого панованя і через те простому народови на Україні не обійти ся без оружного бою й повстаня (революції). Лише це повстане передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку. Аби-ж старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра та не поновили свого панованя, — треба, при першій нагоді, скасувати державне військo й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрім би кожний громадянин мав оружє і знав з ним обертати ся.“

Женева, 1 сентября 1880 р.

М. Драгоманів.
М. Павлік.
С. Подолінський.

Надруковані вище домаганя Драгоманова що до України, се програма періодичної „Громади“ з 1880 р., написана неб. Сергієм Подолінським, на підставі I-ого (програмового) тому „Громади“ та „Листка Громади“, нр. 1, що зложені самим Драгомановим і вийшли, в Женеві, ще 1878 р.

Вважаю потрібним виписати відти де-що важніше, до слова, — для ближчого поясненя сказаного вище тай звязаня его, з одного боку, з історією України, а, з другого, з інтернаціональним соціяльним рухом.

Але перше позволю собі завважати ось що: Драгоманів — противник усякого терорізму (правительственного, як і суспільного); він і не революціоніст, а прихильник еволюції, себ то безперестанного повільного зросту людської суспільности, досяганого головно затяжною працею (див. далі виписки з „Громади“ й „Листка Громади“).

А про те він тямив добре й вагу гострих виступів у певних моментах історії народу, чи его потрібних частин, і то вагу не лише революцій, але й бунтів і навіть окремих озброєних виступів (але все: явних, відвчальних, із виразними громадськими цілями) — там, де йшло про оборону товариських або й власних прав від урядового терору. Ось напр., які „науки“ дав він українській громаді 1878 р., у статі „Коли битись, то не миритись“, написаній з нагоди справи неб. Івана Ковальського та товаришів его в Одесі, 1878 р. (Ковальський відбивався від нападу жандармів оружно, але на розправі відрікся того, суд ему, звісно, не повірив, і він був розстріляний; а з публіки, яка протестувала без озружя, кількох убито, багато-ж арештовано): „Одна (наука): коли ти досі не стріляв у жандарма й прокуратора, як вони заберуться в твою хату, то на предки стріляй, а коли стріляв, то не зрйайся, бо все одно не pomoже. Друга (наука): в горячий час, коли знаєш, що діло йде про те, чи жити чи вмирати твоему товаришеви, родичеви, громадянинуви, — ти або сиди дома, як крот у норі, або, коли тебе тягне на вулицю, то йди з револювером та сам перший нападай і на неправий суд і на поліцію, бо все одно — тебе-ж підстрелять ні за що“ („Листок Громади“, нр. 1. 1878 р., ст. 11.)*

Політичний Драгоманівський ідеал — се прудонівський ан-архізм, або по нашому безначальство, наконечна шль якого: повна воля особи. Нічого й казати, що тут воля зовсім не те що сваволя (остатного добра аж

* Нагадаю, що неб. Ів. Ковальський — автор найліпшої праці про штунду на Україні („Рационализм на Югъ Россіи“, в „Отчественныхъ Запискахъ“), резюмований мною (під псевдонімом М. Ткаченко) в брошурі „Нова віра на Україні“ Львів, 1878 р. — М. П.

надто серед наших земляків, заражених від давньої польської шляхти та російської бюрократії!) а те, що відносини між людьми мають опирати ся не на примусі, виконуваним начальством, але на заснованих на глибокім особистім переконаню добровільних умовах, які, розуміє ся, треба сповнити найсовітніше. Ролю певного примусу на особи грали би в безначальній громаді матеріальні інтереси, як і тепер, та публична оінія, яка тоді стала би ще далеко більшою моральною силою, ніж тепер, хоть і тоді, розуміє ся, не обійде ся без оснівних, писаних законів, які однак мусли би бути ухвалювані, контрольовані тай пильновані всіми горожанами держави, серед яких почуте справедливої, загально-користної законности мусли би бути вкорінене дуже широко й глибоко. Таким чином ан-архізм, се зовсім не розбите людської суспільности на дрібні гуртки й атоми (як думає більшість), а навпаки, дуже тісне, хоть і легко розривне, звязане людей у менчі й більш вільні спілки та спілки спілок, від місцевих аж до всевітних. (Не треба й казати, що такий анархізм не має нічого спільного з т. зв. давнішими „нігілістами“ та тепершніми „анархістами“, яких діяльність обмежує ся майже виключно простим убиванем та руйнованем усякої позитивної праці й організації; Драгоманів чув огиду до таких людей). Анархізм нашого Драгоманова, се найвища ступінь не лише державности, а вседержавности, се б то всесвітнього державного ладу.

Оснівна соціалістична одиниця у Драгоманова — се вільна й гаразд упорядкована громада, але зовсім не окрема від інших таких же громад, а навпаки, звязана з ними найтісніше — в спілку вільних громад. Ось через що він назвав соціалізм громадівство, що значило: вільна й гаразд упорядкована суспільність.

Уже з сего виходить, що Драгоманівський анархізм не виключає більших політичних одиниць — держав (однаціональних чи ріжонаціональних). Навпаки: Драгоманів зазначає виразно, що бажав би переіменити теперішні невірні, централістичні держави, в яких живе наш нарід (Драгоманів був великий противник усякого централізму, в тім числі й соціально-демократичного!) на держави анархістичні, вільні, федеральні, які держали би ся лише доброю волею тай інтересами самих народів, а не примусом — військом і т. п. Власне такою вільною частиною вільної Росії тай Австро-Угорщини представляв собі Драгоманів Україну, — а се значить: повна автономія, від якої вже лиш один крок до власної української держави. Ба, ще більше: розвитий осьдечки Драгоманівський ідеал вільності й спільності наших громад на всему просторі України, російської тай австро-угорської, се-ж і була би найкраща в світі держава, яка потребувала би лише проголосити свою незалежність від Росії тай Австро-Угорщини. Се, зрештою, виходить і з того, що Драгоманів не робив якої в ої (квалітативної) ріжниці між державою та громадою (див. далі вписку „Держава й громада; прогрес і регрес“).

Таким чином, хоть Драгоманів і промовляє далі проти заснованя власної української держави (головно через недостатку сил у самих Українців!), то змаганя его зовсім не перечає новішим українським радикальним змаганям до власної держави. Навпаки: Драгоманівські змаганя найбільше причиняють ся до заснованя порядної української держави, кладучи під неї найміцніші підвалини, даючи їй найвідповідніший зміст, без якого вона була би або пустою порожнечею або тюрмою для власного народу.

Значить, оба сі напрями: державність і крайній Драгоманівський децентралізм-автономізм доповнюють себе, а через те й повинні

розвивати ся від тепер рівночасно, — аби нація наша не гнила далі, як гнила доси, під потрійним проклятем: хиткости своєї зверхньої політичної поведінки, нерішучости в задержуваню загальної волі й рівности серед себе, та неспособности до господарки, або, все одно: державности на ширшу скалю — від громадської аж до всенациональної, на всему просторі рідної України.

Розуміє ся, людність ніколи не досягне вповні вільних, а значить і вповні щастейних порядків у своїм життю, так що громадсько-суспільно-державні змаганя, подібні Драгоманівським, будуть вічним ідеалом, який лише підбивати ме людність до вічного поступу в тім напрямі. Тим менше може бути розмови про повне здійснене Драгоманівських цілей з а р а з, а то навіть і в такім разі, як би революція наша взагальнила ся тай знищила панованє чужинців-панів над нашим народом. І тоді прийшло би ся приставати на компроміси навіть у най'оснівнішим — у справі аграрній, признати по громадах комбінацію дрібної приватної ґрунтової власности з громадською, територіяльною та національною, але, розуміє ся, з заведенем на спільній ґрунтовій власности (в яку треба би переіменити й теперішню велику ґрунтову власність, не ділячи ні в якім разі найкраще загосподарованих єї частин) порядної, поступової господарки, яка заспокоювала би вповні бодяї публичні потреби громад, і з заведенем фахової контролі над господаркою на дрібній приватній ґрунтовій власности та можливої підмоги для неї з боку громад, округів і країн (організації кредиту, ґрунтового набуваня потрібного до господарства, ґрунтова перерібки его сирих матеріялів, ґрунтового закупу его продуктів і т. и.), так аби й дрібна ґрунтова власність була благословінем, попорюю в нашім загально-національнім розвою, а не проклятем для єї господарів тай для всеї нації — жерелом єї бідности й роз-

битя на загородні атоми, а значить і повільної вічноповторюючої ся смерті нації.

Але такий згоданий кінець української революції не повинен би здержати нікого від рішучої проби вийти з теперішнього розлучливого стану. Нація, котра хоче жити й розвивати ся, повинна звязити ся в рішучий момент історії своєї на все, навіть на пожертвуване свого істнованя. Лише в такім разі вона може виграти, коли не все, так бодай трохи ліпші, тривкіші вмови свого дальшого істнованя; в противнім разі над нею перейдуть до дневної черги...

Значіне нашого мужицтва в долі України.

Оснівні думки Драгоманова що до пород людських (нашій), в тім числі й нашої української, такі: „1) кожда порода людська мусить бути сама собі господарем дома, 2) сила кожної породи людської лежить у мужицтві“ („Громада“, I, ст. 89). Головне політичне домагане Драгоманова від нашої інтелігенції — те, аби вона помагала тому, „щоб як найбільша частина (нашого) мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередно в свої власні руки“ (Тамже, ст. 56). Лише через осьвідомлене нашого мужицтва можна довести до сцілення всіх частин України. Се доказує наша історія: „В часи найдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змаганя громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе“ (ст. 10). Лише через осьвідомлене наших мужиків може Україна не лише дійти до волі й єдности національної, але й до значіня перед сусідами: „в тіж часи, коли найбільше було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, — тоді-ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу й сусіднього мужицтва всякої породи й ставала й йому

в пригоді, або інакше кажучи: мала найбільше ваги інтернаціональної. В тіж названі часи козацька Україна була й притулком для міщанських і мужицьких утікачів: польських, волоських, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; від чутки про козацтво українське піднімало ся мужицтво й польське, а білоруське так щілими повітми козачіло й приставало до спільних громад (Федерації) козацьких полків українських“ (тамже, ст. 12). Лише через осьвідомлене нашого мужицтва може Україна дійти не лише до волі політичної та національної єдности, але й до волі в релігійних справах: „Наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) як раз тоді, коли наші прості люде найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до спільности всіх своїх громад“ (тамже, ст. 25). „В усякім разі... в справах духовних, як і в справах господарських, наше мужицтво тепер приходить на те, на чому стояло в козацькі часи 16—17-ого столітя. До того-ж підходять із ріжних боків (національного, політичного й соціального) і купки письменних Українців, котрі не забули того, що вони Українці й хотять ухопити кінець нитки, що ввірвала ся в нашій історії в 18-ому столітю. Чи вмітати муть наші письменні люде вхопити ся за край тієї нитки, котрий тягне ся сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітатимуть привязати до нього й те, що виплела за 18—19 столітя думка людей, котрих історія не переривала ся, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку — іноді більше бажаня, ніж ясної думки — нашого мужицтва, з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, — ось в чому тепер все діло для теперішніх письменних людей на нашій

*де саме?
і в Україні
2020.*

Україні! Ось де для них: чи жити, чи помирати?! („Громада“, I, ст. 29–30).

Українська одежа в праці на Україні.

„Всяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, — українство. Звісно, те „українство“ не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова з думана на наука. Але прикладна наука не однакова скрізь. Так і з громадською працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі навіть у кожній громаді й коло кожної особи, — мусять бути особні підходи й приводи до однакової цілі; кожна країна й купа людська може показати більш ясно, ніж інші, потребу й спосіб тієї чи іншої з тих праць, того чи иншого способу праці потрібної і для всіх людей (Громада“ I, ст. 54).

Сирітство нашої мужицтва. Відорваність інтелігенції від него. Осілість Український соціалізм. Недостача техніки по наших селах.

„Одна з найголовніших відмін нашої України від великого числа других земель, в тім числі й від Московщини, в тому, що в ній мужицтво ще більше покинуто на самого себе, ніж у тих країнах, котрі не тільки мають свої держави й панство, а ще й підгорнули під себе й другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава й панство роблять що небудь і для мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породи роблять і люде з пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, що напр. у Московщині, книги для московського люду пишуть не самі Москвини, а й Українці, а то й Німці, Ляхи, Гризуни, Молдаване й т. и., при чому по більшій часті забувають працю для своїх людей. В таких країнах і люде з думками противудержавними й противупанськими все таки йдуть по тій

дорозі, котру проложила держава й панство, користуючись усіма засобами, котрі дали їм держава й панство. В таких же країнах, як наша, цілком не так. Письменні люде на нашій Україні скрізь двічі відірвані від свого мужицтва: і через панство, і через вичку по чужих школах, і звичку йти за людьми державної породи. Через те наші письменні люде по волі й по неволі тягнуть у бік московський, польський, угорський, німецький, або й зовсім кидають свою країну. Навіть ті з письменних Українців, котрі держать ся думок мужицьких (демократичних) і союзних (федеральних), не всі відразу можуть переломити в собі те, що в них з батьків і дідів поселила чужа держава й школа, і вернути собі те, що в них вона відняла, — спільність із українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безпремінно працювати в тій країні, де він родився, для тих, а не для других людей. Підряд бачимо Німця, котрого доля довела працювати у Французів, і на виворот. Але найбільше люде все таки працюють серед своєї країни і для свого народу, коли в тому народі хоч сяк, хоч так, а господарюють свої люде. Не так у нашій Україні. Письменний Українець по більшій часті працює для кого вгодно, тільки не для своєї України й її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усякі чужі люде хазайнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи увагу на те, як треба обертати ся з Українцями, ми не кажемо вже про тих, котрі тільки й думають, як би поживити ся з України, нічого доброго для неї не роблячи. От через це ті люде між письменними Українцями, котрі не хотять, щоб де далі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, — мусять заректись не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовший з України, кожна копійка, потрачена не по українську справу, кожне слово, сказане не по українському — єсть видаток з української мужиць-

кої скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не зверне ся в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю для мужицтва мусить вести за собою ослість, земляцтво. Це не значить, що Україні мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім инакше: вони в тій межі робити муть те, чому навчасє всевітна наука, спробована примірами других країн і в згоді з другими людьми, близькими й далекими. Вони тільки перестануть обирати свою країну, покориються ся всіма силами, які дає їм їхня країна й порода, і будуть братати ся з другими, не як пухирі, що літають по вітру, а як люде, котрі, стоячи міцно на землі своїй, можуть говорити не тільки за себе, а й за неї. Правдивий федералізм може вийти тільки з спілки таких людей по всім країнам Європи* („Громада“ I, ст. 59—61).

„Наша Україна тим не подібна до других країн, що в нас до мужицтва не доходить і стільки вигадів панської науки, скільки їх доходить по других країнах, де панство не відірвало ся від мужицтва в зовсім уже чужу породу, і що в нас уже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не помога й тим науковим працям, котрі служать навіть тому, щоб пізнати свою країну. Мало того, в нашій Україні всякий, хто ухопив хоч трохи науки, вже перебіга від мужицтва в гурт чужих людей і становить ся паном навіть і тоді, коли б вважав себе прихильником мужицтва. От через це у нас ті невеличкі купки людей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицтва, не зрekli ся свого українства, мусять робити не одно те діло, котре по других країнах роблять подібні їм гурти людей, а кілька діл, починаючи від діл академічних (таких напр. як збори слів мови нашого народу, без котрих не може посуватись ніяка проповідь і наука серед мужицтва і котрі напр. у Московщині роблять ся за помічу держави) і кінчаючи ремесництвом, проповідю в мужицьких

громадах, повстаннями з тими громадами й т. и. Це праця, звісно, не легка, і не всякий, хто не був у лукурі українській, розуміє потребу всіх частин такої праці. Але, розваживши добре, всякий прихильник мужицьких громад мусів би згодити ся з тим, що те, що примушує доля робити українським прихильникам мужицтва, мусіли б робити подібні ж люде й скрізь, — що скрізь би було користо для мужицьких громад, як би всяка праця, чим небудь, чи просто чи боком, потрібна тим громадам, робила ся людьми з громадівськими думками, а не байдужними, а то й ворогами громадівства, і як би всі люде, котрі тепер поділили ся способами (спеціальностями) праці, потрібної для громад, були, коли не в спілці й змові, то хоч би розуміли один одного. От такого розуму всіх таких спеціалістів, а ще ліпше: спілки й змови між ними, й мусять бажати на нашій Україні прихильники мужицтва, і для того, щоб вона наступила, вони мусять узяти ся за всі ті справи, котрі просто й боком потрібні на користь мужицьким громадам української породи в їх теперішньому стані. Українським громадівцям нічого страшити ся, що вони розкидають ся по великій купі ріжної праці. Хай тільки не розкидають ся хоч по безмірному просторі російського царства, а осядуть на Україні, коло українських праць, то незабаром наших людей стане на всі ті праці..... Український соціалізм не партія а громада. То значить, що українські соціалісти мусять від тепер же змагатись, щоб, осівши по наших громадах, приложити свої голови й руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому житю громадському (services publiques, fonctions sociales) і там у громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх, та обороняти старі забутки й нові парослі тих порядків від ворогів їх усіма способами, мирними й вояцькими. Нічого, здасть ся, додавати до того, що такі робітники для українських

громад мусіли б тепер же, осідаючи по тим громадам, змагати до того, щоб сцепляти ся в спілки з своїми товаришами по всіх громадах, від ближчих до дальших, і з усіма тими, хто тільки чесно працює коло такої, чи іншої, більше чи менше просто потрібної для України в її теперішньому стані праці, так щоб Україна, як скорше, покрила ся цілою сіткою зчеплених один з одним товаришів і товариств, робітників українського громадства, з котрих як найбільше людей було б і товаришами в мужицьких громадах („Громада“, I, ст. 79—81). Інтелігентні Українці повинні допомогти нашим селянам особливо поправити спосіб їхньої фізичної праці. Важко собі й здумати, щоб цілковиті безпанські й безначальні порядки могли заложити ся там, де люде так мало вміють господарювати коло сирого матеріялу й машин, як наші мужики, через недостачу в них науки про природу. От вже з цього одного виходить, що дуже потрібно, щоб по наших громадах були люде, котрі не тільки б уміли розсудити про державні й громадські порядки, а ще б уміли господарювати коло скоту, на землі, на фабриці й т. п. найліпшим науковим способом і могли б навчити тому мужицькі громади. Скажемо просто, не заходячи дуже далеко від того, що ми тепер бачимо в Росії: нас беруть завидки, коли ми читаємо „письма изъ деревни“ й т. п. химика Енгельгарда, і ми думаємо: чому не чуті про люде, котрі б так розумно помагали мужицьким товариствам і громадам управляти своє господарство, як управляє той Енгельгард своє власне, для своєї користі, наймитами? Ми б бажали нашій Україні сотні Енгельгардів з десятками спеціальностей та тільки з громадівськими думками й цілями в праці. Охота до такої праці, до помочі мужицтву закладати всякі господарські товариства, показувалась і в Росії в початку громадівського руху в 60-ті роки. Тільки скоро вона замінила ся самою проповідю про пов-

станя. Та при порядках державних у Росії важко було й витримати з самими смирними пробами товариського господарства, щоб не дістати ся в руки поліції, важко було вивченим соціялістам не махнути на все такі вале рукою. Та все таки в самому мужицтві, й у нас на Україні, сами собі ростуть проби товариського господарюваня і ждуть того, щоб учені люде подали їм свою поміч наукою („Громада“, I, ст. 73—74).

Революція й еволюція.

„Давати дуже велику вагу повстаням, а до того й вірити в те, що велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звуть „соціальною революцією“, може стати ділом одного великого повстаня, навіть і в одній великій країні, це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські й господарські. Звичка та вкорінилася ся в людях письменних за ті часи, коли люде, поставлені в державних урядах, (царі й виборні, як напр. якобінці в часи великого повстаня французького в 18 ст.), думали, що вони можуть державною силою з гори повернути жите й самі думки й звичаї тисяч і мільонів людей, як їм завгодно. Такі державні думки йшли тоді поруч з старою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, що бог творить у світі чудеса, а потім коли й дїбрала ся до того, що побачила порядок у зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному — les révolutions du globe terrestre. У 19 ст. було багато повстань, а ні одно з них не здоліло змінити до коріня порядків не то громадських, а навіть державних. Недавніми часами й науки про природу, геологія й біологія, показали, як помалу йдуть усі зміни на світі, і вчені замінили слово révolution на слово évolution (розпусканє, зріст). Нова наука природня мусить перевчити письмен-

них людей і в їхніх думках про зміни порядків громадських, відучити від звичок держати свої думки найбільше на державних справах, на державних змінах, та скорих переворотках та повстаннях, і привчити пам'ятати, що всі порядки в людських громадах ростуть, а не роблять ся відразу, і що державні чи противдержавні заходи повстання — лише частина тих приводів, якими посувають ся зміни в людському життю, а далеко не все. До того ж і наука про громадське життя, де далі, все більше виясня, що державні порядки колись, тоді як найголовніше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забирає землі вояками, а тепер державні порядки — лише покрівля порядків господарських і послідоком думок людських, і що, значить, їх ні заложити ні повалити в кінець не можна відразу. Сама думка про „безначальство“ відкидає всяку думку про переміни з гори в низ, а не з низу в гору — від особи до товариства й далі, й примушує переміняти слова *révolution sociale* на *évolution sociale* і вменшити віру в самі повстання. Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими способами (те й друге видно напр. на повстаннях іза такого ще доволі простого діла як державна воля й спільність Італії), а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські, саме повстане не може. Навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські, вернуть ся неминуче „на другий день повстання“, коли їх нічим замінити таким, аби господарські потреби людські, так чи сяк, а вдовольнялись, — а з тими потребами люде не ждуть довго. Таке і случило ся в 1848—1849 рр. у Франції, коли в перший раз у великому місці попробувано було зразу повернути старі господарські порядки, поки самі ширі громадівці ще не зрозуміли й здумати а не то зробити зразу всі нові порядки. Майже на тому самому зупинивсь

і повстанський Уряд „Паризької Громади“ (Комуни) 1871 р., котрий навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порядків, не скасував особного обладнання ні хат, ні фабрик, як через те, що ще мало було в самому Парижу людей, котрі пристали би на те, так і через те, що тоді би йому самому прийшло ся поробити всі нові порядки в Парижу, а далі в усій Франції, без котрої трудно собі й адумати життя в Парижу). Сила зросту нових громадівських порядків, значить, не стільки в повстаннях проти старих порядків, а особливо не в скасованню державних порядків, скільки в зрості малих і великих товариств між людьми, в зміні звичаїв і думок людських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоть би на перший раз самих європейських, у цілому ряді праць зовсім не політичних, а громадських і господарських, родинних, наукових.

„Тепер ще є люде між чесними громадівцями, котрим такі думки не любі, котрі навіть думають, що коли люде не будуть вірити в те, що зараз же все буде по їхньому, то й руки опустять. Але

*) В виборах 26-го марта 1871 р. в уряд Паризької Громади з 480.000 виборців подавало голоси 230.000 людей, а з них 167.000 за Громаду. З 92 вибраних було 21 не соціалістів, 18 соціалістів-федералістів, 44 якоїнців і так званих блянкістів. Перед кінцем Паризької Громади, після того як з неї вийшли 21 смирніших республіканців, в ній було 57 якоїнців і 23 соціалісти-федералісти. Змін господарських уряд Паризької Громади зробив лише тільки, що дав волю не платити за квартири за часи війни (від Октября 1870 р.), звелів відобрати церковні маєтки на громаду, продовжив речинець недоплати по позичкам за часи війни, дав волю забрати заставлені в позичковому, скарби річні не дорожчі від 20 франків (*Le français, Étude sur le mouvement communaliste à Paris, en 1871*). Додати треба, що по селлах уже зовсім не розуміли не то що то таке соціалізм, а й самої республіки, і жахались її, як безбожності і мов би то розбою!

се такий же самий страх, як і той, що мов би то, коли люде перестануть у бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім инакше: власне віра в те, що завтра все буде по нашому, коли не сповнить ся (а ми бачили се не раз за 19. ст.) — доводить до того, що в людей, котрі вчора вірили й гарячили ся, завтра руки опускають ся!» («Громада», I, ст. 69—72).

Нічого й казати, що теперішній рух у Росії переважно політичний, а не соціальний. На думку Драгоманова, так воно й мусіло вийти. Політична воля, на его думку, справа найпильніша і така, до якої можна дійти швидче, — економічна ж, соціальна тай розумова воля — справа затяжна. «Те що зве ся по більшій часті „соціальною революцією“ — писав Драгоманів 1878 р. — то бо шілковита й докорінна зміна теперішнього життя людського: зміна богатирського й наймитського господарства на громадське, зміна держав на вільне товариство між громадами, віри на науку й умілости, — то справа затяжна! До неї треба таких заходів і такої праці, яких поки що мало дали й можуть дати теперішні російські соціалісти з панів. Та справа більш усього потребує думки й праці самого мужицтва. Навіть початок „соціального руху“ а не то вже „революції“ в мужицтві потребує перш усього в порядкованих товариств серед самих мужиків по всій землі, хоч таких, які є вже в Європі, особливо в вільніших державах. А того всього в Росії ледви-ледви показали ся малесенькі зернятка, та й то лише по кількох місяцях. Ті зернятка потребують не лише горячої, а й умілої, ріжнородої і найголовніще, осілої й сталої праці. До неї певно й стануть ті люде з теперішних соціалістів, котрі до неї дотепні і котрим не ма охоти самим ставати до праці коло державних справ. Певно й вони зрозуміють, що й їх праця серед мужицтва й просто для мужицтва піде ліпше, і що

ті зернятка розростуть ся в правдиву „громадівсько-мужицьку партію“, або ліпше сказати — в злучені між собою громадівсько-мужицькі краєві партії, лише при вільніших державних порядках“. («Листок Громади», нр. 1, 1878 р. ст. 10.)*

Віра на Україні.

На справу зачеплену в отсій виписці з Драгоманівської програми треба звернути особну увагу. Віра причинила ся в значній мірі до загирення долі нашого народу. В своїй православній формі, вона змарнувала можливо добрі наслідки для української державности повстань нашого народу за Хмельницького, завівши переважну частину того народу в рабство московське, політичне й моральне; а в своїй унійській формі, в Австро-Угорщині (через попів, особно на те тресованих) мало не в таке-ж саме рабство віденське, з якого й доси не можуть вийти й гадкою, не то маси нашого народу, але й найчільніші его світські проводирі найрадикальніших на око напрямів (я вже й не кажу про економічну руйну нашого народу в Росії тай Австро-Угорщині через попівське здирство!)

*) Поглядів Драгоманова на політику в сеї Росії тут не ма місця й зачіпати. Значуча гадка его про одну дрібничку російську, але таку, від якої на й більше терпіла й терпить уся та величезна держава: про особу теперішнього царя Николая II. «Ну, що же Вась царекъ?! — писав Драгоманів на чотири місяці перед своєю смертю: 17. и. ст. лютого 1895 р. в листі до д. Александри Гольштейн у Парижі — Надляеть онъ дѣловъ! Ростомъ онъ не вышлетъ, чтобъ налець свицовой плитой, какъ его незабвенный родитель, а неконсеквенцій дѣдушкинѣмъ въ лучшее случать натворитъ. А бѣдное отечество будетъ за все это расплачиваться!» — Справді віні слова: Росія з Україною дісно платять за дитинячу хиткість і неконсеквенції ввучка Александра II, — але ледви чи й Драгоманову сміло ся, аби та плата була така велика, безкоштовна!..-

Тепер же справа віри доходить у російській Україні до точки, яка вимагає найпильнішої уваги тамошньої нашої поступової свѣтської інтелігенції: попівство в російській Україні може незабаром стати національним, українським, а на се певно зловить ся багато малокультурних українських свѣтських патріотів, — так як воно було в Австро-угорській Україні, де наше попівство, спинованем лаїцизації нашої політики, загірювало українську справу, так що їй приходило ся (тай доси приходить ся) тратити чимало сил на боротьбу за своє визволене від рідного клерикалізму, який опутав душі не лише наших селянських мас, але й їх свѣтських провідирів, тай зробив їх малоспособними до боротьби й конкуренції з культурнішими чужинцями. Ось чому дійсно поступові люде серед нашої свѣтської інтелігенції в російській Україні мусять за-годі напружити всі свої сили, аби спинити з гори перевагу нашого національного попівства в політиці й вихованню поколінь нашого народу. Се, розуміє ся, не значить, аби православна церква на Україні не мала бути знаціоналізована, що до мови й заряду. тай незалежна від теперішньої всеросійської церкви. Але не значить воно й того, аби знаціоналізована православна церква в російській Україні була пануюча, обовязкова для всіх Українців, оплачувана з державної чи краєвої каси. Навпаки, треба старати ся вже тепер, поки церква православна в Росії взагалі дуже слаба (пригноблена здавна російською бюрократією), — відділити єї зараз же від держави тай здати вдержане церков і кермоване ними на самих вірних, без ніяких на се податків, навіть і громадських. Окрім повної волі православній церкві на Україні, треба дати таку-ж волю і вільно-релігійним церквам на Україні (штунді й т. п.), як і вільній критиці релігії. Та, при всім тим, поступові люде зо свѣтської інтелігенції не повинні дати себе захопити ніякій українській релігійній

течі, хоть би й як вільній, на око, тямлючи, що тепер культурна вартість якоїсь віри чи церкви — в тим, о скільки вона сама йде за поступовими свѣтськими течіями, та що поступ усякої нації взагалі може йти успішно лише дорогами свѣтської культури.

Не треба й додавати, що між дальшими словами Драгоманова про віру та тим, що я про него сказав у своїм відчиті, суперечи не ма. Драгоманів був переконаний, що віру треба заступити наукою й штукою (звісно, не насильно!), але факт істнованя віри серед темних мас власного народу змушував его числити ся з моральною силою, вложеною в ту віру (але над'уживаною попами проти народу!) тай повертати єї на більшу народну користь. Ось через що Драгоманів писав популярні книжочки не лише з обсягу критичної науки про віру, але й про вільнорелігійні рухи на Україні й де инде.

„Теперішній стан нашої України зверта увагу ще на багато таких справ, котрі вважливі й для громадівців на всьому свѣті. Так напр. було вже сказано вище, що в нашому мужицтві в Росії показують ся люде, котрі йдуть проти попівства, котре, між инчим, просто пристало до чужого начальства й панства і вороге проти українства, а що в нашій Україні в Австрії попівство виробилось у своє панство. Через це все наші громадівці мусять виступити проти попівства дужче, ніж це доси роблено було громадівцями напр. у Московщині. А в Австрії наші громадівці мусять виступити проти попівства може ще дужче, ніж в Україні малоросійській, власне через те, що там попівство не так відцурало ся від української породи й инді манить себе й других і самі мужицькі громади, будім то воно стоїть за ті громади й може полекшити їх долю. В нашій австрійській Україні безпрермінно і як найкорше треба налягти на те, щоб попівство обмерзіло молодим людім, щоб вони не йшли

в попи. Отже, повалити готове попівство й не дати вирости новому серед таких братств, як штунда, котрі тепер виступають проти готового „православного“ попівства, та тільки з тією самою „святотою“ книгою, на котрій заснувалися православні святаощі й попівство, помогати теперішнім противупопівським братствам стати людьми шлком вільного розуму — можна тільки так, щоб підкопати в корені віру в те, чого не бере розум чоловічий. А це можна зробити тільки за помічю науки про зріст усього в природі, а також про те, як росли й віри й попівські порядки по всьому світі. Тепер уже в Європі досить виробилось такої науки, та тільки громадіці мало спожиткували її в своїй проповіді, навіть і ті, котрі, як „Спілка Громадівська Alliance Socialiste“ 1867 р., просто написали в своїм уставі, що „Спілка“ заявляє, що вона не вірить у бога й хоче, щоб „віра замінилась наукою“. А по деяких країнах (напр. у південній Німеччині й самій Франції) ще не перевелися громадіці, котрі думають помирити своє громадіцтво з вірою й навіть із християнством. Аж остатніми днями в північній Німеччині, коли показалася проба пруського лютерського попівства привернути до себе робітників, вигадкою „державного й християнського соціалізму“, — німецька „соціально-демократична партія“ виступила з різкою проповіддю против віри й попівства. Доси ще противу-попівська наука держить ся скрізь більше серед багатших людей і переходить до чорноробів дуже помалу, більше крапельками, що прощюють ся зверху вниз ніж через упорядковане навчаче від людей, котрі взяли ся за те докладно. А таке навчаче тепер дуже потрібне, бо попівство було першою білою працею, котра підняла купку людей над іншими, чорноробами, а потім у купі з воцятвом, а далі з усяким иншим начальством і панством, найбільшувало й святаило нерівність між людьми, захопило собі великі маєтки і доси стоїть за них і підпирає державну

й громадству неволю й нерівність і силкує ся повернути великі купи богомільного народу проти всіх противників тієї-ж неволі й нерівности, в тім числі найбільше проти громадіців. Віра й попівство здавна підбивали неволю між людьми й не можуть перестати підбивати її ніколи. До того всього коли нові безначальні порядки потребують, щоб люде мали більше часу на науку й не несли ніякневої праці й видатків, то певно, що скасоване віри, богомільства, церков і попівства влекшуть ті тягарі, котрі скрізь несуть людські громади. От через це все наукова праця з різних боків проти попівства єсть одна з найбільших потреб прихильників громадіцтва скрізь.* Коли-ж на нашій Україні попівство звертає на себе більшу, ніж по деяких инших країнах, увагу громад, то тут мусіла би повстати тепер же, по всіх купках українських громадіців, пильна праця, щоб почати широко проповідь проти кореня віри й попівства за помічю науки природної й громадської“. („Громада“, I, ст. 74—77).

Чужинці на Україні.

„В наших книгах („Громади“) читачі побачать не раз недобре слово про чужих людей на нашій Україні: про Ляхів, Москвинів, Угрів, Німців, Жидів. Але-ж розваживши над тим, читач

* Уряд Громади (Комуні) Паризької 1871 р. постановив, що віра — діло домове, а не громадське. Управа 4-ої та 17-ої волостей (arrondissement) паризьких постановили, що в школах громадських не будуть учити попи, що вся наука в них буде опирати ся лише на вільному розумі, а управа 17-ої волости постановила, що ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим небудь буде противна науковому методу“ (Le français, Arr. 53—58). Але доси ще таких шкільних книг не ма! А в такі то часи, як часи Громади Паризької найліпше й видно, яка помилка була зроблена через те, що попівську силу серед простих людей, особливо селян, не підкопано було раніше—наукою.

наш певно побачить, що ми говоримо про них не як про людей перш усього не нашої породи, а як про людей, котрі або шкодять нашому мужицтву, або не дбають про нього. То люде стану панського, попівського, чиновники (урядники), купці й т. п. неробочі білоручки або коли й білоробочі, то до того такі, котрі зовсім не думають про те, щоб хоч стільки служити нашому чорноробу, скільки скрізь служать білороби чорноробам одної з ними породи. Така чи інша порода людська може нам бути більш чи менш до влободи, так само як і способи праці, які в ній вживають ся навіть для нашої щіли. Але ми ніколи не дамо волі зачіпати кого небудь в його домашній праці. Ми тільки мусимо давати одсіч усякому, хто думає порядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але й не знаючи його, не питаючи його, або й зневажаючи його. Хто ж і чужий працює в спілці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад мужицьких, той для нас такий же наш чоловік, як мовби то він був наш і зроду. Та такий і мусить бути всякий громадивець: коли Українець, котрий не став громадивцем, показує тільки, що він не додумав ся або недовчив ся до кінця, то так само й громадивець на Україні, котрий не пристав до Українців, теж не довчив ся, не додумав ся до кінця, не поборов у собі пана, чиновника. Але й того мало: ми добре знаємо, що люде, котрі додумали ся до кінця, ще мало на світі, і що тепер ще не можна й бажати, щоб люде панського роду й казенної школи зовсім служили мужицтву, та ще й українському. Примір такої служби мусять показати перш усього наші люде, то за ними підуть і чужі. Ми-ж не пропустимо пошанувати всяку працю, чим небудь користну для наших громад, для українства, хтоб її зробив: і не наш чоловік, хоч би він і не згожував ся з нами в усіх думках наших, хоч би він і не думав про службу власне нашим громадам („Громада“, I, сторона 84—85).

Безначальні порядки на Україні.

„Нашим людім найліпше: стати спільно, щоб жити по своїй волі на своїй землі.

„Що-ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як напр. зробили це на наших очах Італіяниці!

„Безперечно, Українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина других пород людських в Європі складали свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі аложена, була тай доси ще є для людей спілкою задля оборони себе від чужих і задля впорядкованя своїх справ на своїй землі по своїй волі. Але-ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люде переросли державні спілки й прямують і волею й неволею до якихось інших. Тепер вже показало ся, що й в тих породах людських, котрі мають свої держави, й великі, багаті й вільні (напр. як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як Північно-Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б Українці перш усього вибили ся з під чужих держав і заложили свою, то вони би стали так само як і другі породи, самі міркувати, щоб полекшити ту біду від якої терплять скрізь люде. Але-ж того, що пропало, не вернеш, а на далі повстане против Австрії й Росії таке як робили за свою державну спільність Італіяниці за помічю Франції, — для нас річ не можлива. Швидче можливе діло для нас стати всім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володають нашою землею, відірвала решту її від другої держави. Звісно, це швидче може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Але в такім разі наші справи не поліпшали би багато, хіба б, що наші австро-руські

брати зовсім би запевнили ся про те та пристали би до спільної праці проти всякої неволі, від котрої ми терпимо. Далеко можливіше для Українців добивати ся в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за помічю других пород, котрі те ж піддані тим державам. Але-ж це таке діло, котре потребує стілько всякої праці, що в кінці її не варто здобути лише державну волю й спілку. Не варто було би здобути лише те й тоді, коли б довело ся справді людям української породи добитись того через велике повстанє й кроваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напр. хоч би й в Італії, нас може навчити примір і нашого повстаня за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справді була найбільше подібна до самостійної й чималої держави.

„Держава та зложила ся через повстанє великої частини поспільства, козацтва, міщанства, попівства та трохи й панства, що не забуло ще русчини й „благочестя“. А вже серед самого повстаня показувала ся незгода між багатшими й біднішими, між поспільством, міщанством і козацтвом, і панством, між козацтвом, поспільством і попівством, далі між козацтвом простим і значним. Незгода ця примусила Українців шукати помочі проти Польщі в „союзі й протекції царя восточного“, котрі союз і протекція обернули ся в „підданство“, і то не „вільне підданство“, як хотіли українські козаки, а „вічне підданство“, як поправляв гетьмана Виговського цар московський. Вже за часи того Виговського незгода між тими поділами наших людей по стану й по богатству дійшла до того, що вже наперед можна було бачити, що українська держава не встоїть „серед незгоди частих і непостоянних начальників“ кожного стану та серед „незичливих сосідственних монархів факцій“ (злочинств), як нарікали товариші війська запорозького... Стало ся це через те, що ті, хто закладав українську дер-

жаву 17-го столітя, скидали з себе лише чуже ярмо та те, що найбільше мулило їх, а не виривали неволі з корінем: вони полишили стани людські: попівство, вояцтво (шляхту й козаків), міщанство, поспільство; вони хоч і казали потім, що „козацька шабля скасувала колишні панські кріпости на землю“, але не вміли подумати про те, як би не заводити нових кріпостей, а всі кинули ся на займанщину поля, лугів, млинів, а то так і полишили старі кріпости на ґрунти православних церков і шляхти й козаків, з тими підданими, котрі „обиклюю повинність отправовали“. На тім і вмовились державні люде українські з царем, у Переяславі (1654 р.) і зараз же почали і від нього і від гетьманів випрошувати собі нові маєтності з підданими, або хоч з послушними. „Як люде осіли ся після Хмельницького, казали в початку 18-го ст. у нас на Україні, то можніші повписували ся в козаки, а підліщі лишили ся в мужиках“ (див. книгу Лазаревського. Малоросійські посполитіє крестяне, 1648—1783; Чернігів, 1866 р., ст. 5, 6). Через кілька років після переяславської умови 1654 р. Городова (міська) Україна вже знову мала нових своїх „дуків-Ляхів“, а за тим стало ся так, як усі знають. В Україні Низовій (Січовій) згода й воля держали ся довше, бо там менше було станів та займанщини (бо майже не було хліборобства), а було товариське вояцтво й господарство (рибальство, полюване, скотарство).

„В цьому то товаристві: в рівности й спільному товаристві над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі і для людей, маючих свої держави і не маючих їх. „Шабля козацька“ инакше би послужила „матери нашій Україні“, коли б вона „скасувати нестерпимую лядську неволю“, не ділила людей на стани і не попускала займанщини, а повернула би всю Україну в „вольности всього товариського люду українського“.

в те, чим були річки й луги на низовій Україні для „товаришів війська запорозького“. От до того, що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони склали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, до того мусимо тепер, після довгої й гіркої науки, добивати ся ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

„Ясне діло, що така велика купа людей, як на нашій Україні, не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять, і не там, де вони сидять. Добре було товаришам запорозьким, що року кидати жереб, якому куріню яка річка на цей рік дістане ся, бо товаришів запорозьких було завше зо 6 тисяч, і вони вже через вояцтво своє мусіли найбільше судити в Січі, коли не були в поході. Але вже те одно, що кожний товариш мусів конче приставити до якого куріня січового, аби стати справді товаришем січовим, робило, що справдешньої рівності не було між усіма, хто сидів на всій землі запорозькій (а їх там було не 6 до 10 тисяч, а 50 до 60 тисяч), хоч і кождому була воля перейти в Січ і стати товаришем. Та в тім то й сила, що не кожний хоче, а всі не можуть кидати свою громаду та йти в другу, в середню, навіть на час. Не буде рівної волі й тоді, коли хто небудь буде справляти ся в усьому за другого, як се робить ся в виборних державах. Выборний лише тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути лише маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути лише

спілка товариств, котрі просто чи через виборних людей для кожної справи, обертають ся до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, найпожиттніше бути спільними, за потрібними їм справами, віддаючи їм поміч за поміч.

Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людям лише для того, аби кождому було найліпше, значить, і громада лише тоді буде мила кождому, коли вона не неволить нікого бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб.

От дійти до того, аби спілки людські, великі й малі, склали ся з таких вільних людей, котрі по волі походили ся для спільної праці й помочи в вільні товариства, — це й є та ціль, до котрої добивають ся люди, і котра зовсім не подібна до теперішних держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветь ся безначальство: своя воля кождому й вільне громадянство і товариство людей і товариств.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січ Запорозька була подібною вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й відійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куріня, до котрого хотів; кожний курінь був спілкою вояцькою тай господарською, котра працювала спільно тай уживала спільно своє добро в спільному будинку. Всі 38 курінів склали товариство січове. Товариство володіло всім добром на землі своїй і ділило що року по жеребу між курінями те, з чого найбільше жили товариші: річки. Хто хотів „лисити“, звіря ловити, ті склали ся на час роботи в курінь і ділили ся заробленим рівно. Вся старшина курінна й січова була виборна на рік, або поки вгодно товаришам. Правда, як ми це вже згадали вище, такі товариські порядки не розширяли ся в Січі в всіх людей і на все господарство. У січовиків було пільство (прості люди); вони давали заводити на хуторах займанщину. У них

появилися і піддані. Окрім того, порядну згоду вміли держати січові товариші лише по курінях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя (див. Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Л. 1848, IV, 67—84). Та ніхто-ж і не думає, аби в 17-тому столітті та ще при такій колотнечі, яка була тоді по наших сторонах, могли бути як раз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січи лише показує, що ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, що його ні здумати ні згадати, тільки в казці сказати. Більше ніж двіста років стояло з подібними порядками січове товариство тай робило своє діло, вояцьке й господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорозьке було доволі просте; тепер у людей більше діла, більше потреби, та за те в них і більше науки й більше розуму, то вони зможуть управитися ліпше січових товаришів. Тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли панство й богатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків треба також, аби не було попівства й віри, з котрої виходить попівство, бо попівство те-ж панство й начальство, а віра заводить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить на стільки полегчити людям чорну роботу, аби люде не могли ділити ся на чорноробів і білоробів, аби кожний робив чорну роботу і мав час і для білої роботи, для управи громадських діл, для науки, котра тепер лише в руках панства, або доводить до панства вчених людей над невченими. А це все речі не легкі й не близькі.

Але-ж до того всього, до тих безначальних порядків увесь світ іде й іти ме, бо доти не може бути супокою між людьми, поки не nebude, хто nebude буде в якій nebude неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт людей (партия) не здоліє того, ні щоб не допустити таких порядків, ні щоб зробити їх проти волі людської: до них добивають ся й будуть добивати ся люде і навмисне й не навмисне, і через науку і через державні переміни і через повстання і через усякі спілки між людьми" („Громада", I, ст. 36—43). Стійлість на світі перечесть ся між собою про те, чи мають бути заведені такі безначальні порядки чи соціалістичні держави, але корінні думки в усіх соціалістів однакові, а „таке чи інакше впорядковане громад малих і великих по тим думкам зробіть ся швидче силою потреб людських ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядкувати працю над виробкою життєвочних людям річей господарських (економічних) чи то малими чи великими купами й спілками людей, ніж думками (політичними) про порядки державні й протидержавні, та перемінами в державних порядках, або скасованем тих порядків через повстання. Повне-ж безначальство, повна воля кожної особи все лишить ся цілю всіх порядків, чи по малих чи по великих спілках, так само як думка меншости до 0 (зера) перешкоду від тріня в машинах" („Громада", I, ст. 45—46).

Держава й громада; прогрес і регрес).*

Дещо нового, по крайній мірі на українській мові дас (в I т. „Записок Товариства ім. Шевчен-

* Див. „Народ", 1893, при 14, ст. 130 і 17, ст. 186—188. Не вважаючи на рецензійну форму, ся статейка Драгоманова, — котрій заголовок дав я, — дуже важна, яко найзагаль-

ка", з 1892 р.) стаття д. М. Сергієнка „Громадський рух на Україні-Руси в XIII. віці". Заголовок статті д. М. Сергієнка трохи за широкий, а вся робота трохи врівноважена. Власне д. Сергієнко хотів показати, як в деяких околицях між Волиню, Поділлям і Київщиною, після нападу Татар у 1240 р., проявилось противенство князям (надто Данилу Романовичу) і мов би охота жити без князів (по крайній мірі Рюриковичів), під прямим підданством Татар. Аналогічне таким проявам знайшов д. Сергієнко і в деяких кутках Північної Русі, що потім стала Московщиною, хоч в кінці праці зрїкає ся всякого рішучого суду.

„Для кого держава єсть альфа і омега усього історичного процесу, — каже д. Сергієнко, — той не може иначе цїнувати сей громадський рух (проти князів-Рюриковичів) як тільки за історичний регрес, за вельми сумне збочене громади з правдивої стежки, тяжку історичну помилку. Ми-ж не збавляючи цїни державі, яко культурній і поступовій формі, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади". Далі д. Сергієнко говорить, що княжий державний

ніший погляд его на користь і шкоду з істографії, в тім числі й української. Про Болохівців написав Драгоманів статю, з нагоди праці д. Дашкевича п. з. „Болоховская земля", та вложив єї в історію України, написану яко вступ до его-ж історії української літератури (лише початок!), але, на жаль, я тої статі не маю під руками. (Лежать усі такі рукописні праці Драгоманова, недоступні ні для кого з великою втрапою для теперішнього українського руху!) І нема на всій широкій Україні людей, котрі би зглянули ся на те тай видали єго швидко на користь земліцтву!! (В згаданій статі, як і в отсій рецензії, вказує Драгоманів лише на одно з тих безчисленних перекотипілля, за якими вгавають завязато наші вчені, письменники, взагалі народні діячі: в історії, літературі, політиці й т. п. без найменшої користі для поступу живого народу... М. Сергієнко се псевдонім д. М. Грушівського.

устрій, в старій Україні, вишовший з „примученя" громад, був для них тяжкий і що громади мусїли попробувати вменшити, або зовсім скинути з себе єго ваготу. Вказані ним громади в XIII ст. покористувались татарським нападом і знищили в себе зовсім підданство князям (як дума д. Сергієнко) хоч може б слід було сказати: Рюрикевичам, бо по крайній мірі докладно про стрій тих громад ми не знаємо, а ще перед тим у частини тих громад, у Болохівцїв бачимо своїх князів. „Звичайно, — каже д. Сергієнко, — це не найлучша, не найпряміша стежка громадсько-політичного прогресу. Далеко більше користним було б поступове реформуване, крок за кроком, тогочасного устрою, що помалу поліпшувало б громадсько-політичні відносини і наvertsало їх до нормального становища. Але для такого поступованя треба було далеко більшого політичного вихованя, осьвіти, аніж яке було; все то було не до смаку тогочасній громадї. І вона нищила те, чого не вмїла реформувати, а к те по тім нераз з нею траплялось (важні слова!) Чи вона тим більше виграла, чи програла — за се не беремо ся гадати".

Чому-ж так боязко? — питаємо ми автора. Єму треба було тільки приложити до его „громади" ту саму мірку, котрою він міря вартість его „держави", то б то спитати, чи противукижа реакція Болохівців і т. п. „дала запомогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади"? та пошукати в документах хоч нятяку на той розвиток, напр. якого письменства в тих „історичних реакціонерів".

Ми думаємо, що нерішучість д. М. Сергієнка виходить з того, що він поділя досить чудні погляди на „державу", які держать ся в Росії навіть і в учених людей, котрі по своєму перекрутили взятю в німецьких філософів ріжницю між Staat (державою) і Gesellschaft (громадою). На самим ділі між семи категоріями якової ріжниці не ма, а може

бути тільки кількова. Атенська городська громада така-ж держава, як і велика Персійська деспотія. В новій історії і абсолютна монархія типу Юстїніяна, по типу котрого складались усі князівства й царства християнської Європи, і монархія з парламентом (King in Parliament), яку сформулювали англійські Хартії про вольності XIII—XIV ст. і до якої змагались дійти і в старовину царства континентальні (напр. Франція, в котрій останні états généraux були в 1614 р., і Московщина, в котрій останній Земській Соборъ був у 1698 р.) і італійські городські республіки, і нідерляндські городи XIV—XV ст., спілка городів нідерляндських XVI ст., і спілка сел і городів Швейцарських XIII—XV ст. котра почалась прямо з того, що селяне трьох лісних долин знищили в себе володінє князів Габсбургів, — були однаково державами. Данилово королівство було державою, і Болохівські й т. п. громади були те-ж державами. Судити ті громади однаково треба по тому, скільки в них було свідомої організації народніх сил (чи з низу в гору, чи з гори в низ) і скільки просьвіти, котра всего точніше міряє ся письменством. При присутности сих двох умов держава спосібна к поступу, к поліпшаню, к тому, що бі форми єї перемінилась на користь більшости громадян. При сих умовах і реакція, на поверховний погляд антиісторична, на самім ділі повертає ся на користь прогресу соціологічного. Так напр. нідерляндська революція XVI ст., англійські революції XVII ст., були свого роду регресом проти прагматичної історії, бо направлялись проти Королівської диктатури й централізованої адміністрації за середньовічні порядки XIII—XIV ст, де в чому невигідні громаді, напр. в справах соціальних. Але з тої реакції виїшов правдивий прогрес — найбільше на політичному ґрунті. Маколей цілком правий, коли каже, що Англичане тому не робили революції, що в XVII ст. зробили революції консервативні. А сі консер-

вативні революції (а в Нідерляндах навіть явно регресивні, бо Нідерляндці покликувались проти Пилипа II. навіть на такі архаїчні порядки, як ті, що були осьвячені такими грамотами, як брабансонська Joyeuse Entrée XIV ст.) тому довели до добрих наслідків, що в Англії і Нідерляндах революціонери-реакціонери не забували потреби як найширшої організації і руководили ся просьвітою, письменством. Власне до виробки вірного суду над боротьбою руських громад з князями може найбільше служити порівнанє єї з боротьбою нідерляндських городських громад ще XII—XIV ст. Чому тут безсторонний культурний історик не може вагаться ні на мінуту, на чий бік стати, хоч князі там іноді виставляли принципи й прогресивні, напр. юстиції, вільної від вузько-корпоративних інтересів? Тому, що городські громади нідерляндські не тільки бороли ся проти матеріальної експлоатації княжеської, не тільки боронили доісторичні основи автономії, а й свідомо ставили єї принципи (по крайній мірі право свое самим накладати податки й служби, право опирати ся проти своєволї князя і єго чиновників) а в той же час були осередками складної культури економічної, шкільництва, уміловств, літератури.

Коли закони, виведені з таких історичних примірів, прикладемо до наших громадських рухів — таких, як той, котрий показує д. М. Сергієнко, то побачимо, що навіть говорити про те, чи виграла, чи програла з них громада — нема рації: вони просто пропали без послідків, як міліони доісторичних суперечок, котрі случались на нашій великій Скитії. Д. М. Сергієнко дав найміцнішу підставу до суду над тим рухом сказавши, що він не дав Данилу „поставити опір Татарам“. А який же можливий у нас був сталий прогрес без того, що б наша нашія вибавилась від Татар?

Ми знаємо, що у нас є навіть між ученими людьми такі, що дивлять ся іділічно на наші відносини з Татарами, напр. у часи запорозькі. Для їх іділій можуть дуже стати в пригоді ті факти, котрі приводить д. М. Сергієнко і з котрих виходить, що хвилями і по місцях у XIII ст. деякі сільські громади і в нашій Русі і в Північній ліпше жили (або скорше треба сказати: ліпше їли) під Татарами, ніж під князями-Рюриковичами. Так ми мусимо вказати на найновіші пригоди руського життя під захистом татарсько-турецьким.

Звісно, як у початку XVIII ст. велика купа козаків-Великорусів (Некрасовці) утекла „під Турка“ від важкої державної системи і страшних репресалій Петра I, а потім у кінці XVIII ст. „під Турка“ ж утекла й частина наших Запорожців. Безспорно, Некрасовці й задунайські Січовики під Турком заховали ліпше старі козацькі порядки ніж Донці й Чорноморці в Росії; безспорно, їм зоставалось для себе більше риби, котру вони вловляли в річках і морю, — а коли порівнати їх жите з житем крепаків, котрі оселились на степах запорозьких, то ріжниця вийде ще більше на користь життя під Турком. Та ось біда: різались Некрасовці з Запорожцями, як дикі звірі, — далі самі Запорожці не стерпіли того, що султап послав їх „на свою віру бити“, то б то всмирати повставших Греків, котрі після Сербів почали в XIX ст. еманципацію національностей. А ще важніше: чому „вільне“ під Турком козацтво не дало ні Квітки ні кобзаря Шевченка, а дала їх „закрепачена“ Україна? Некрасовці й доси живуть під Турком і їдять ліпше, ніж великоруські мужики, та що з того для великоруської нації і навіть для великоруських мужиків? А тимчасом і Запорожці 1775 р. і навіть Некрасовці 1708 р. були все таки культурніші від Болохівців XIII ст.

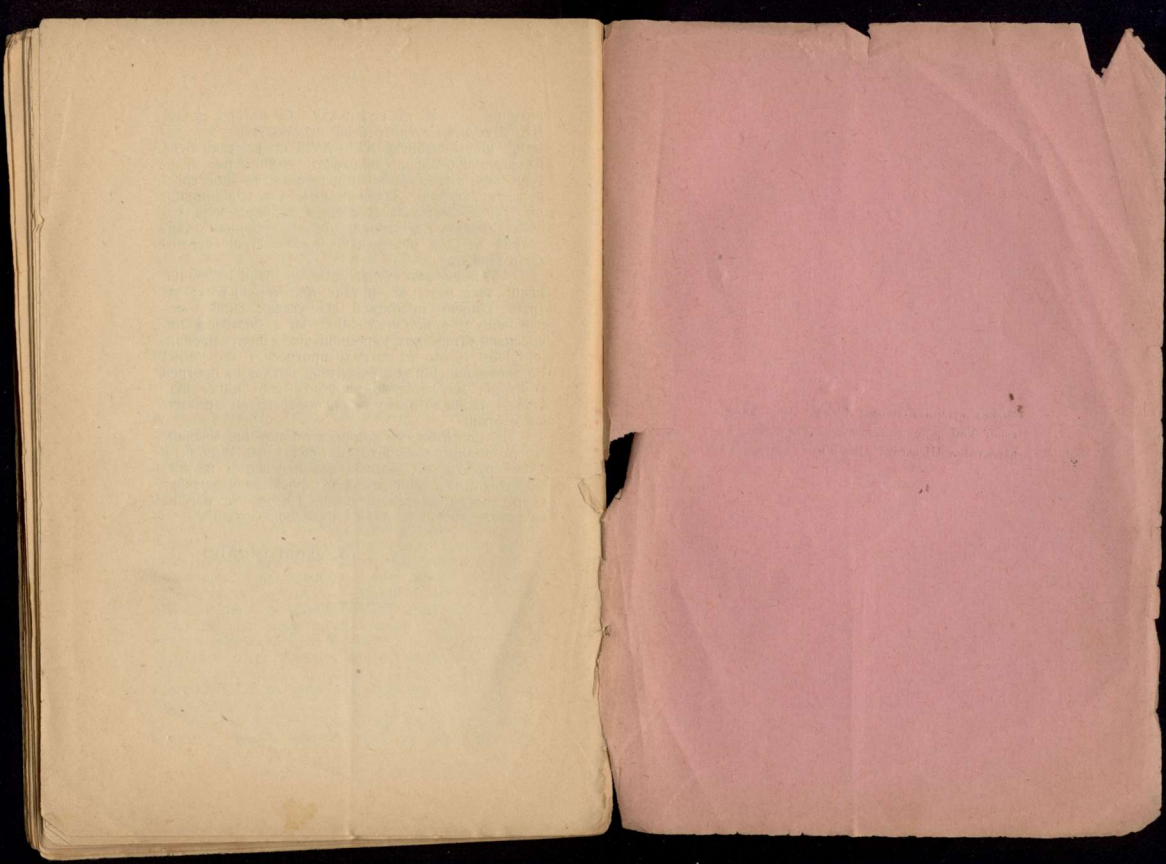
Зо слів д. Сергієнка, котрі ми привели вище курсивом, можна вивести, що він рівня рух Бо-

лохівців і т. п. до козацьких. Се матерія довга. Що б усунути з свого боку непорозуміння, ми скажемо, що в козацтва XVI—XVIII ст. все таки була і певна національна свідомість і певні зерна культури, хоч, звісно, воно чимало взяло на себе гріха перед культурою. Задунайська-ж Січ, одійшовши під Турка, відрізала себе від городової, культурнішої України і повернулась в доісторичний стан, котрий не дав нічогоісінько для поступу українського народу.

Ні, коли вже ми вводимо в наші історичні праці такі речі, як питане про прогрес, то треба рішучо позбутись від усяких іділій, монархічних і аристократичних, як і болохівських, козацько-татарських, народницьких, а щінити прояви історичні тільки з погляду прогресу і его умов! Встановивши собі консеквентний погляд на прогрес в історії, ми зможемо виробити собі міцну підставу і провідну думку і для прогресівної громадської праці.

Д. Сергієнко, як видно, молодий ще вчений. Ми позволимо собі дати ему раду: не відділяти історії руської від загально-європейської і не покладатись на „свою мудрість“ російських учених, котрі зросли на такому поділлі і через те власне не мають провідних думок філософії історії.

М. Драгоманів.

500

500

Можна купити в автора (Львів, вул. Люблинської Унії, ч. 5), та в книгарні „Наукового Товариства ім. Шевченка“ (Львів, вул. Театральна 1).